

АВГУСТ-2025

**КЫРГЫЗ – ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
ЖОЖДОН КИЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ ИНСТИТУТУ
ФИЛОСОФИЯ БАГЫТЫ**

АҢ-СЕЗИМ КӨЙГӨЙҮНӨ ЗАМАНБАП МАМИЛЕ: ПАНПСИХИЗМ

ЭМИЛ АЙБАШОВ

МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

АВГУСТ-2025

АҢ-СЕЗИМ КӨЙГӨЙҮНӨ ЗАМАНБАП МАМИЛЕ:

ПАНПСИХИЗМ

ЭМИЛ

АЙБАШОВ

**КЫРГЫЗ – ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
ЖОЖДОН КИЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ ИНСТИТУТУ
ФИЛОСОФИЯ БАГЫТЫ**

АҢ-СЕЗИМ КӨЙГӨЙҮНӨ ЗАМАНБАП МАМИЛЕ: ПАНПСИХИЗМ

**ДАЯРДАГАН
ЭМИЛ АЙБАШОВ**

**ИЛИМИЙ ЖЕТЕКЧИСИ
ДОЦ.М.А., PhD КИШИМЖАН ЭШЕНКУЛОВА**

МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

АВГУСТ-2025

КАБЫЛ АЛУУ ЖАНА ЧЕЧИМ

Доц.м.а. PhD Кишимжан Эшенкулованын жетекчилигинде магистрант Эмил Айбашов тарабынан даярдалган “Аң-сезим көйгөйүнө заманбап мамиле: панпсихизм” аттуу бул диссертация комиссия тарабынан Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин ЖОЖдон кийинки билим берүү институтунун Философия багытында магистрдык диссертация катары

БИР ДОБУШТАН / КӨПЧҮЛҮК ДОБУШ менен кабыл алынды.

...../...../.....

Комиссия	Наамы, аты - жөнү	Иштеген жери	Тастыктоо	Колу
Төрага				
Мүчө (Илимий жетекчи)				
Мүчө				
Мүчө				
Мүчө				

ЧЕЧИМ

Бул диссертация институттун башкаруу кеңешинин датасындагы жана номерлүү чечими менен кабыл алынды.

...../...../.....

.....

Институттун директору

ЭТИКАЛЫК БИЛДИРҮҮ

Диссертациядагы бардык маалыматтар академиялык эрежелердин алкагында алынган, бардык визуалдык жана жазуу жүзүндөгү маалыматтар жана натыйжалар академиялык жана этикалык эрежелерге ылайык берилген, колдонулган маалыматтарда эч кандай бурмалоо жасалган эмес, пайдаланылган иштерге толук шилтемелер жасалган, диссертациядагы маалыматтар эч бир университетте эч бир диссертацияда колдонулган эмес, диссертация жазуу эрежелерине ылайык даярдалган деп билдирем.

ЭМИЛ АЙБАШОВ

БАШ СӨЗ

Азыркы доордун эң алдыңкы жетишкендиктерин колдонуп, маалымат табуу оңой болгондугуна карабастан, аны ар тараптуу интерпретациялоо, талдоо жана маңыз берүү адамга тиешелүү ишмердик бойдон кала бермекчи.

Магистрдик диссертацияны даярдоодо мага багыт берген, билими жана тажрыйбалары менен бөлүшкөн, ошондой эле бардык тараптан керектүү колдоо көрсөткөн илимий жетекчим философия доктору, доцент м.а. Кишимжан Эшенкуловага терең ыраазычылыгымды билдирем. Философия бөлүмүндө бизге билим берген, билим алууга багыттаган Ж.Бөкөшов, Ж.Урманбетова, А.Бабатаев, С. Абдрасулов, Н.Асанбеков, Б. Мутлу, Г. Курумбаева мугалимдерибизге жана Түркиянын Анкара шаарындагы Орто Чыгыш техникалык университетинин Философия бөлүмүнүн мугалимдерине өзгөчө профессор Мажид Д. Бени жана доктор Азиз Замбакка терең ыраазычылык билдирем. Алардын бул диссертацияга кошкон салымдары чоң. Ар тараптуу билим алууга шарт түзүп берген Кыргыз-Түрк “Манас” университетине, ЖОЖдон кийинки билим берүү институтуна ыраазычылыгымды билдирем.

Мындан тышкары, окуу жылдарымда ар тараптуу колдоо көрсөткөн жана дем берип турган ата-энем, бир туугандарыма, жубайыма, уул-кыздарыма жана досторума терең ыраазычылык билдирем.

Эмил Айбашов

МАЗМУНУ

БАШ СӨЗ	i
МАЗМУНУ.	ii
СИМВОЛДОР ЖАНА КЫСКАРТУУЛАР.....	iii
КЫСКАЧА МАЗМУНУ	1
GENİŞ ÖZET	3
АННОТАЦИЯ.....	21
SUMMARY.....	23
КИРИШҮҮ	25
БИРИНЧИ БӨЛҮМ	
ПАНСИХИЗМГЕ РЕТРОСПЕКТИВ МАМИЛЕ	
1.1. Философия тарыхында панпсихизм: ретроспектив анализ.....	32
1.2. Лейбництин монадасы.....	43
ЭКИНЧИ БӨЛҮМ	
ПАНПСИХИЗМ: АҢ-СЕЗИМДИ ИЗИЛДӨӨДӨ ЗАМАНБАП ЫКМА	
2.1. Аң-сезимди изилдөөдө панпсихизмдин орду.....	53
2.2. Тезис, антитезис жана синтезис: материализм, дуализм жана панпсихизм....	65
2.3. Панпсихизм жана жасалма интеллект.....	75
КОРУТУНДУ	88
АДАБИЯТТАР.....	92
РЕЗЮМЕ.....	95

СИМВОЛДОР ЖАНА КЫСКАРТУУЛАР

- ИМТ: Интеграциаланган маалымат теориясы
ЖИ: Жасалма интеллект
Ф: Фи, ИМТ деңгээлин аныктоочу өлчөм бирдиги

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

АҢ-СЕЗИМ КӨЙГӨЙҮНӨ ЗАМАНБАП МАМИЛЕ: ПАНПСИХИЗМ

Аң-сезим философиясы тарых боюнча бүтпөгөн тартышуулар менен коштолуп келе жатат. Философияда өлүм, жаралуу, Кудай сыяктуу кандай гана метафизикалык маселелер каралбасын азыркы күндө да актуалдуулугун жоготпой келет. Метафизикалык маселелер онтологикалык изилдөөлөр менен тыгыз байланышта. Мына ошондой эле аң-сезим учурда актуалдуу темалардын бири болуу менен бирге заманбап философиядагы панпсихизмдин фундаменталдык маселеси катары каралууда. Актуалдуугуна карата панпсихизм философиялык окуусу аң-сезимди метафизикалык методдор менен изилдөөдө. Бирок ошол эле учурда панпсихизм философияда гана эмес, илимдин башка тармактарында да изилденүүдө. Нейро илимдери, медицина, маалымат чөйрөсү, саясат, космология ж.б. Ошол себептен бул диссертацияда фундаменталдык маселелердин бири болгон панпсихизмди философиялык аспекттен изилдөө жана талкууга алуу максатталды.

Диссертациялык иштин киришүү бөлүмүндө иштин максаты жөнүндө маалымат берилди. Диссертациялык иш эки бөлүмдөн турат: Биринчи бөлүмдө “Панпсихизм ретроспектив мамиле” темасы талкууга алынды. Мында философия тарыхында аң-сезимдин орду, аң-сезим менен жан, Кудай жана чексиздик концепциялар аркылуу түшүндүрүп берүүгө аракет жасалды. Аң-сезимдин негизги маселелери, субстанциянын философия тарыхындагы орду жана анын көз-карандысыздыгы сыяктуу маселелер тарыхый перспективадан талкууга алынды.

Экинчи бөлүм диссертациялык иштин негизин түзүү менен бирге түшүнүк, теория, заманбап аң-сезимди изилдөө ыкмасы катары панпсихизм маселесине терең орун берилди. Бул бөлүмдө панпсихизм окуусунун өзгөчөлүгүнө токтолууга аракет жасалды. Бул бөлүмдүн өзгөчөлүктөрүнүн бири материализм, дуализм жана панпсихизм маселесинин тезис, антитезис жана синтезис диалектикасы алкагында каралуусунда жатат. Ошондой эле азыркы учурдун көйгөйүнө айланган Жасалма интеллект маселесинин феноменалдык аң-сезим

менен болгон карым катышы панпсихизм окуусунун алкагында каралып, заманбап философиядагы орду жана маанилүүлүгү анализделди. Корутунду бөлүгүндө диссертациялык иштин негизинде жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына орун берилди.

Ачкыч сөздөр: философия, метафизика, панпсихизм, аң-сезим, субъективтүүлүк, феноменалдык тажрыйба.

GENİŞ ÖZET

BİLİNÇ SORUNUNA ÇAĞDAŞ BİR YAKLAŞIM: PANPSİZİZM

Zihin felsefesi, tarih boyunca bitmek bilmeyen tartışmalara sahne olmuştur. Ölüm, yaratılış ve Tanrı gibi metafizik meseleler felsefe tarihinde ne kadar ele alınırsa alınsın, bugün de güncelliğini korumaktadır. Metafizik meseleler, ontolojik araştırmalarla yakından ilişkilidir. Bu nedenle, güncel konulardan biri olan bilinç, modern felsefede panpsişizmin temel bir sorunu olarak kabul edilir. Panpsişizm, bilinci metafizik yöntemlerle inceler. Ancak aynı zamanda panpsişizm yalnızca felsefede değil, psikoloji, sinirbilim/nörobilim, tıp, bilişim teknolojileri, siyaset, kozmoloji vb. gibi diğer bilim alanlarında da incelenmektedir. Bu nedenle, bu tez, temel meselelerden biri olan panpsişizmi felsefi bir bakış açısıyla incelemeyi ve tartışmayı amaçlamaktadır.

Felsefe tarihinde bilinç konusunun eski çağlardan itibaren önemli konulardan biri olarak ele alınmasına rağmen, bilincin yapısıyla ilgili pek çok sorunun yanıtsız kalması, bu konunun güncelliğini attırmaktadır. Günümüz araştırmalarında metafizik yöntemlerinin kullanılmaması bilim dünyasında en büyük eksikliklerinden biridir olarak değerlendirilebilir. Çünkü teknolojik gelişmelerin olumsuz yönde kullanılma olasılığı insanlık için bir tehdit oluşturmaktadır. Bilincin bir modeli olarak yaratılan "yapay zekâ"nın (bundan sonra YZ olarak kullanılacaktır) insanlık üzerindeki etkisi büyüktür. Çünkü doğal bilinç bir öznedir, YZ, nesnel veriler çerçevesinde çalıştığı için insanların bilgi depolamasına yardımcı olabilir. Örneğin, YZ birçok iş yerini ele geçirmiştir ve günümüzde bilimsel keşiflerin kaynağı olarak yapay zekâyı kullanmak zorunda kalıyoruz (İnternet, anket doldurma, edebi kaynak arama vb).

Teknolojik gelişmeler, özellikle yapay zekâ ile ilgili yeni yaklaşımlar, bilim camiasındaki birçok araştırmacının ilgisini çekmektedir. Aynı zamanda bilinç konusu, felsefe alanında panpsişizmin önemini artırmaktadır. Bu nedenle, panpsişizm çerçevesinde bilinç ve yapay zekânın yeteneklerini karşılaştırma, benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymaya çalışma günümüzde büyük bir önemi teşkil etmektedir.

Panpsişizmin ortaya çıkışı antik çağlara kadar uzansa da, 16. yüzyılda bir kavram ve terim olarak ilk kullanan filozoflardan biri Francesco Patrizi'dir (1529-1597).

Panpsişizmde bilinç, içsel bir dünya olarak da açıklanır. Ancak bilinç bununla sınırlı kalmayıp aile, devlet, dünya ve kozmik düzeylerde de incelenir. Panpsişizm, zihin-beden meselesini bir hipotez olarak ele alır ve bilincin yeteneklerini incelemek ve konuyu metafizik argümanlarla yorumlamak için bir yöntem olarak kullanılır. Panpsişizm, bilinci metafiziksel açıdan bir sonsuzluk modeli olarak ele alır. Bu nedenle, bilinci bir töz olarak ele almak ve onu sonsuzluk ve bireysellik açısından analiz etmek mümkündür. Bu anlamda panpsişizm derin bir sistem olarak düşünülebilir; bu nedenle, felsefi tarihsel kronolojiye dayanarak, ruh ve bilinç kavramı arasındaki ilişkinin incelenmesi ontolojik öneme sahiptir. Panpsişizmin ortaya çıkışı, antik medeniyetlerde Tanrı ve ruh kavramlarının ortaya çıkışına kadar uzanabilir. Ayrıca, antik Yunan filozoflarının insan ve ruh kavramını temel meselelerden biri olarak ele alması; Aydınlanma döneminde töz kavramının incelenmesi, bu çalışmanın özünü oluşturan panpsişizmle yakından ilişkili olabilir.

Tezin yapısı, çalışmanın ana amacına uygun olarak ortaya konulan problemlerin mantıksal sırası dikkate alınarak belirlenmiştir. Tez, giriş, iki bölüm, sonuç ve kullanılan kaynakların listesinden oluşmaktadır.

Tez çalışmasının giriş bölümünde, çalışmanın amacı ve bu konuyla ilgili temel sorunlara yer verilmiştir. Bu çalışmada panpsişizm bilincinin incelenmesinde ruh, Tanrı ve sonsuzluk kavramlarının derinlemesine incelenmesine önem verilmiştir. Her şeyden önce belirlenen hedef ruh, Tanrı ve sonsuzluk kavramlarının bilinçle olan ilişkisini ortaya koymada kronolojik sırayı korumaktır. Antik çağlardaki medeniyetler ruh ve Tanrı kavramlarını anlayabilmiş midirler? Bilinç kavramı zaman içinde ne kadar değişmiştir? Bilincin yeteneklerini göstermek için günümüzde, yani teknolojinin çok hızlı geliştiği bir dönemde hangi teknik araçlar veya yöntemler mevcuttur?

Tezin ilk bölümünde, "Panpsişizme Retrospektif Yaklaşım" konusu ele alınmıştır. Esas olarak Orta Asya göçebe kültüründe, Mezopotamya'da ve Antik Yunan'da ruh ve Tanrı kavramlarının kullanımı ve gelişimi, Aydınlanma çağında töz kavramı filozoflar tarafından ele alınışı, bilincin sonsuzluğu ve bireyselliği gibi konular retrospektif yaklaşımla incelenmeye alınmıştır. Bunların yanı sıra bilinç ve ruh, Tanrı ve sonsuzluk kavramları aracılığıyla bilincin felsefe tarihindeki yeri açıklanmaya çalışılmıştır.

Bilincin temel meseleleri, tözün felsefe tarihindeki yeri gibi konular tarihsel bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Tez çalışmasının temelini oluşturan ikinci bölümde, modern bilinci incelemenin bir kavramı, teorisi ve yöntemi olarak panpsişizm konusu derinlemesine ele alınmış, panpsişizm doktrininin özellikleri ve önemi üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde tez, antitez ve sentez diyalektiği çerçevesinde materyalizm, düalizm ve panpsişizm konuları incelemeye alınmış ve Hegel'in yöntemine göre çözümlemeye çalışılmıştır. Ayrıca, günümüzün önemli sorunlarından biri olan Yapay Zeka sorunu ile fenomenal bilinç arasındaki ilişki, panpsişizm doktrini çerçevesinde ele alınmış ve modern felsefedeki yeri ve önemi analiz edilmiştir. Sonuç bölümünde ise tez çalışması temelinde yürütülen araştırmanın sonuçları hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

Bu tezin yazılmasının temel amaçlarından biri aşağıdaki gibi soruları tartışmak ve yanıtlamaktır: İnsan bilincinde Tanrı, ruh ve sonsuzluk kavramlarının ortaya çıkışının tarihsel gelişimi nedir? Zihin felsefesi çalışmalarında panpsişizmin yeri nedir? Panpsişizm bilinç sorularına nasıl cevap verebilir?

Panpsişizm konusu, günümüzün en güncel konularından biri olmasına rağmen ülkemizde yeterince incelenmemiştir. Tezde ele alınan konuların bu alandaki araştırmalara katkı sağlayacağına inanıyoruz. Bu nedenle, tez kapsamında bu konuyu incelemeyi hedefledik.

Araştırma hedefleri:

- Felsefe tarihinde ruh, Tanrı ve sonsuzluk bilincinin gelişiminin önemini belirlemek;
- Bilinç çalışmalarında panpsişizmin bir yöntem olarak kullanımını vurgulamak;
- Felsefede metafizik çalışmalarının modern teknolojiler üzerindeki etkisinin önemini tartışmak;
- Felsefi çalışmalarda bilinç kavramını metafizikte bir öz olarak tanımlamak ve eleştirmek, fizik bilimlerine yansıyan monad birimlerini tanımlamak;

- Felsefede öznelliği fenomenal bilinç hipotezi olarak derinlemesine incelemek;
- Yapay zeka ve Entegre Bilgi Teorisi'nin (bundan sonra EBT olarak anılacaktır) bilinç felsefesindeki bilimsel değerini belirlemek;
- Kırgız dilinde panpsişizm üzerine bilimsel araştırmalara katkıda bulunmak ve onun geçerliliğini ve özgünlüğünü tanımlamak;

Çalışmanın amacı: Panpsişizmin bilinç sorusunda geçerli ve temel bir yöntem olarak incelenmesi.

Çalışmanın konusu: Panpsişizmin bilinç çalışmasında bir yöntem olarak kullanılmasının mümkün olup olmadığını ve modern teknolojik gelişimdeki rolünü incelemektir.

Araştırma verileri: Panpsişizm konusunu tartışırken Pythagoras, Sokrates, Diogenes, Platon, Aristoteles, R. Descartes, B. Spinoza, F. Leibniz, F. Bacon, J. Locke ve T. Hobbes gibi filozofların panpsişizm unsurlarını içeren eserleri ve görüşleri dikkate alınmıştır. Ayrıca, bu çalışmanın temelini oluşturan çağdaş panpsişizm hareketinin önde gelen temsilcileri Tononi, Chalmers, Scriabin, Brüntrap ve Goff gibi filozofların konuyla ilgili felsefi eserleri ana kaynaklar arasındadır.

Bilimsel yenilik: Bu tez, çağdaş nörofelsefenin bilinç araştırmaları üzerindeki etkisini felsefi bir bakış açısıyla incelemektedir. Filozofların bu konudaki görüş ve eserlerini derinlemesine inceleyerek deneyimlerinin kullanmaya, ayrıca bilinç sorununun incelenmesinde ontolojik, epistemolojik, tarihsel-mantıksal felsefi değerleri ve ilkeleri teorik ve metodolojik açıdan temellendirmeye çalışmaktadır.

Araştırma çalışmasının teorik ve pratik önemi: Tez çalışmasının önemi, zihin felsefesi çerçevesinde nesnel değer incelemeyle alınmasındadır. Tezin teorik sonuçları, teknoloji çağında bilinç sorununu incelemek için bir dereceye kadar metodolojik bir temel oluşturabilir. Araştırmanın bilimsel sonuçları zihin felsefesinde, felsefe tarihi derslerinde, konferanslarda ve seminerde kullanılabilir. Tezde elde edilen sonuçların felsefede insan sorunu üzerine derinlemesine yapılan çalışmalarda kullanılması önerilebilir. Araştırma çalışmasında elde edilen sonuçların felsefeye ve geliştirmekte olan genç bilim insanlarının araştırma çalışmalarına katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Antik doğa filozoflarının çağdaş teknolojilerin gelişimine miras bıraktığı fizik ve felsefe teorileri hâlâ güncelliğini korumaktadır. Başka bir deyişle, antik fizikçilerin ve filozofların fikirlerinin yeniden sorgulandığı, çağdaş gelişmelerin devam ettiği ve yeni yönlerde hipotezlerin önerildiği bir zamanda yaşıyoruz. Fiziksel araştırma ve deneylerden elde edilen yeni teorilerin gerçeğe yaklaştığına inanmamıza rağmen, günümüz dünyasına dair bilgimizde hâlâ eksiklikler görüyoruz. Bunun nedeni, dünyayı tanımlamak için yalnızca doğa bilimlerindeki bilimsel sonuçlara, tanımlara veya teorilere güvenmemiz ve sonuç olarak kendimizi fiziksel bir dünyada yaşadığımıza inandırmanızdır. Herhangi bir keşif, deneyler, deneyimler veya gözlemlerle kanıtlanmalıdır, çünkü bunun fiziksel dünyayı anlamının ve kavramının en önemli yollarından biri olduğuna şüphe yoktur. Ancak aynı zamanda, metafizik keşiflere yönelik tutumda bir azalma fark etmemek imkânsızdır. Nitekim, araştırma teknolojileri geliştikçe, metafizik gerçeklerden ve inançlardan uzaklaştığımızı açıkça görebiliyoruz. Peki bu eğilimi tetikleyen şey nedir? - sorusu ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, teknolojik gelişmeler nedeniyle modern bilinç kavramı, alternatif bilinç arayışlarını teşvik etmektedir. İnsan bilincine ve ruha duyulan güven azalmaktadır. İkinci olarak, dijital bilinç biçimlerinin kullanımı gün geçtikçe artmaktadır. İnsan bilinci yerine bir prototip olarak yaratılan bilincin, yüksek değerli bir meta haline gelme eğilimi günlük yaşamda görülmektedir. Örneğin, günümüzde yapay zekâ bizim "yardımcımız" ve onsuz hayatımızı hayal etmek zor. Aynı zamanda, ne yazık ki, doğal bilincin sonsuz potansiyeli göz ardı edilmektedir. Başka bir deyişle, bilincin, özellikle de insan bilincinin küçümsenmesinin bir işareti, sonsuz potansiyele ve öznel bireyselliğe sahip bir bilinç yerine, bir bilgisayar programı gibi yapay bir prototipe boyun eğme eğilimi hızla gelişmektedir. Ancak aynı zamanda, havanın tadı, bir çiçeğin kokusu veya çocukluktan kalma sıcak anılar ve benzeri durumlar yeni veya karmaşık soruları gündeme getirmektedir. Panpsişizm, bu tür konuların bilinç bağlamında incelenmesinde metafizik argümanlar ortaya koyar.

Panpsişizm kelimesi, Yunanca "pan" ve "psyhe" kelimelerinden türetilmiştir. "Pan" kelimesi her şey, "psyhe" ise ruh, zihin anlamına gelir. Bu nedenle panpsişizm doktrini "ruh" kavramıyla yakından ilişkilidir. Ancak bilim camiasında "ruh" kavramı mistik veya soyut bir anlam taşıdığından, "bilinç" terimi kullanılır. Panpsişizmin temel doktrinine göre, her şeyin bir ruhu vardır ve dolayısıyla her şeyin bilinci vardır. Bilinç,

ruh ve sonsuzluk kavramları aynı zamanda Tanrı veya yaratıcı tezini de çağrıştırır. Bu görüş, panpsişizmin önemini artırır ve geriye dönük bir bakış açısına kapı açar.

Erken medeniyetlerin gelişiminde, bu dünyayla uyum içinde yaşamak ve doğanın güzelliğini korumak özel bir rol oynamıştır. Örneğin, Doğu medeniyetinde, özellikle Orta Asya göçebelerinin bilincinde, yüksek dağlar, uçsuz bucaksız bozkırlar ve vadiler önemli bir rol oynamıştır. Göçebeler, bu tür doğa güzelliği aracılığıyla sonsuz yüksekliği, enginliği ve saflığı hayal ettiler. Sınırsız enginlik ve yükseklik, ruhun saflığına ve yüksek kültüre olan arzuyu yansıtıyordu. Eski göçebelerin mit ve efsanelerinde mavi gökyüzü ve evren hakkında çeşitli görüşler ortaya çıktı. İnsanlar mitler aracılığıyla Dünya'yı, Kozmos'u ve Evren'i anlamaya ve bu dünyadaki yerlerini belirlemeye çalıştılar. Göçebelerin anlayışına göre Tanrı, dünyayı yaratan ve aynı zamanda kaderini yöneten ve belirleyen Gök'tür (veya Kozmos) (Исаков, 2015:17).

Göçebe-Kırgızların da antik çağlardan beri panpsişizm unsurlarını kullandıkları görülebilir. Zhyldyz Urmanbetova ve Savetbek Abdrasulov'un (2009) "Kırgız Kültürünün Gelişiminin Kökenleri ve Eğilimleri" başlıklı çalışmasında, göçebelerin bilinç, ruh ve sonsuzluk kavramlarına yöneldikleri görülebilir. Göçebeler, yaşadıkları eve, bindikleri ata öznellik ve bireysellik atfetmişlerdir. Panpsişizmin unsurları, göçebe Kırgızların tek bir bilinç veya tek bir beden olarak çoğalttıkları öznel ve bireysel bilinçlerin yaratılışında ve uyarlanmasında görülebilir. Burada animizm kavramından uzak durmak gerekir, çünkü animizmde her şeyin ruhu mistik bir anlamda verilir ve ruh bireysellik ve öznellik olarak kabul edilmez. Panpsişizmde öznellik ve bireysellik bilinç olarak kabul edilir. Örneğin, boz-uy bilinciyle kişinin bilincinin tek bir bilinç oluşturduğu görülebilir: "Göçebe bir Kırgız için en tehlikeli lanet 'Tündüğün tüşşün' (tündüğün yerle bir olsun), 'Boz-uy kıyısı yıkılsın'dır. Kuzeyin yıkılması ne anlama gelir? Bu sadece yaşam alanının daralması değil, aynı zamanda tüm düzen ve nizamın kaybolmasıdır. Dolayısıyla bu, ölüme eşdeğerdir. Kırgız-göçebenin geldiği dünya yıkıldığından, içindeki her şeyin, hatta kişinin kendisinin de yıkılmasına yol açar. Boz-uy ancak onun gündelik alanını geri kazandırarak dünyasını kurtarabilir" (Урманбетова, Абдрасулов, 2009: 46).

Bir göçebenin evi, tıpkı at, koyun veya deve gibi canlı olarak görmesinin nedeni, onun bedeninin canlı bir özelliği, yani bedeninin bir uzantısı olarak algılanmasıdır. Bu, bir

göçebenin karakteristik iki yeteneği olan hareketlilik ve organizasyon ile örneklendirilebilir. Özgür bir yaşamı arayan bir göçebe, eşyaları ve hayvanlarıyla bir yerden başka bir yere kolayca ve hızla hareket edebilir. Bu, onun hareketlilik yeteneğini gösterir. Hareket etmede örgütlenme (organizasyonel) yetenekleri de büyük bir önem taşır. Çünkü bir köyü, bir organizma olarak dağıtmadan, tek bir düzende bir yerden başka bir yere taşımak kolay bir iş değildir. Ancak göçebe bir Kırgız onu organize ettiği, kendine uyarladığı ve çevresindeki tüm dünyayı canlı olarak algıladığı için, göçebe bir Kırgızın bilinci benzersiz kabul edilebilir.

Yerleşik bir insanın aksine, göçebe bir Kırgız asla doğaya karşı gelmez, kendini doğanın bir parçası gibi algılar. Yerleşik bir insan evini, yani yeryüzündeki meskenini inşa ederken, kendi dünyasını doğal dünyayla karşı karşıya getirir. Bu, evin şeklinden de anlaşılabilir; yere inşa edilmiş dikdörtgen bir meskendir. Göçebe bir Kırgız'ın meskeni ise, çevresiyle uyum içinde olan bir yarım küre şeklindedir. Uzaktan bakıldığında kulübe bir taş, bir kaya gibi görünür (Урманбетова, Абдрасулов, 2009:33,34).

İnsan, dünyayla, doğayla birliğini her zaman ve yakından hissedebileceği yüksek ve incelikli bir duyarlılığa sahiptir. Mikro dünya (insan) ve makro dünya (Evren) hayal gücü düzeyinde birbirine karıştığında, algı varoluşu anlamının bir yoludur. Göçebeler dünyayı sonsuz bir uzay olarak görüyorlardı ve insanlar onun sonsuzluğunu anlamaya ve içindeki yerlerini belirlemeye çalışıyorlardı (Урманбетова, Абдрасулов, 2009: 91).

Göçebe, dünyaya karşı gelmemiş, insan ve doğa arasındaki çözülmez ilişkiyi belirlemiş ve aynı zamanda bir arada yaşama ve ortak gelişme ilkesine göre yaşamıştır. Bu kavramlar, panpsişizmin eski çağlardan beri göçebelerin dünyasında var olduğunun kanıtı olarak algılamak mümkündür. Panpsişizmdeki her şeyin bilinci doktrini gibi, göçebe Kırgızlar da eski çağlardan beri panpsişik sistemde her şeyin canlı olduğunu düşünmüşlerdir.

Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Çin gibi yerleşik medeniyetlerin nehirler boyunca yerleşmesi, sulama ve tarım sistemlerinin ortaya çıkışı, mitolojik, dini, felsefi ve bilimsel dünya görüşlerinin ortaya çıkışı, teknik gelişmeler ve özellikle yazının ortaya

çıkışı bilinçle yakından bağlantılıdır. Bilgi alışverişinin ilk süreci resimle başlamış ve zamanla bu resimler güç kazanmış, alfabe icat edilerek resim sanatına dönüşmüştür.

Babil, toplum yapısını ilk fark eden, yani insan bilincinde ilk toplum fikri veya kavramının ortaya çıktığı, toplumun bir tür uzlaşmaya vardığı ve ideoloji ve yasalar çerçevesinde yaşamaya başladığı yerdir. Medeniyet içinde yaşayan bir insan, geleceği önemseyen ve anlayan yapısıyla kadim insanlardan ("vahşiler") farklıydı. Bu yalnızca bir yaşam dürtüsü değil, aynı zamanda bilinçli düşüncenin geleceği önemsemesine de neden oluyordu. Tanrı kavramı, geleceği bir tür kurtarıcı olarak hayal ederek ortaya çıktı. Bundan sonra insan, panpsişizm öğretisine göre düşünmeye başladı. Bu düşünceler yalnızca doğal dürtülerle (dürtülerle) sınırlı değildir; örneğin, avlanmaya tam da bu doğal dürtü eşlik eder; eğer açsanız, yiyecek aramanız gerekir. Bu, gelecekte bolluk içinde yaşamak için şimdi çalışmanız ve ilgilenmeniz gerektiği anlamını veriyordu. Doğal değişimlerle veya bu değişimlerin nedenlerinden kaçışla yakından ilişkili olan Tanrı kavramı, insan bilincinde bir şeye önem verme ve gelecek hakkında düşünme kavramını ortaya çıkardı. Tanrı'dan bir şey istemek, gelecekteki iyi şeylere yönelikti. Örneğin, Tanrı'dan bu yıl yağmur yağmasını, yeterli sulama için su vermesini veya bir çocuğun gelecekte dünyaya bir miras bırakmasını dilediler. Benzer şekilde, Babil'de kurbanlar, geleceği iyileştirmek ve ona bakmak amacıyla yapılan önemli ve büyük şeyler için Tanrı'dan dileme olarak algılanıyordu. Antik çağlarda Tanrı kavramı, insan bilincinde geleceğe önem verme yeteneğinin yanı sıra ruh kavramının da ortaya çıkmasını teşvik etti. Dolayısıyla, antik çağlarda insan bilincinde geleceğe önem verme kavramının ortaya çıkışı, medeniyetin oluşumuyla yakından ilişkiliydi. Çünkü, geleceği fethetmek için eylemleri düzelterek geleceği etkileyebilme kavramı ortaya çıktı (Russell, 2023:15).

Tarihin en şaşırtıcı ve anlaşılması en zor yönlerinden biri, antik Yunan medeniyetinin gelişimidir. Medeniyet, Mısır ve Mezopotamya'da binlerce yıl boyunca devam etmiş ve komşu ülkelerin gelişimini de etkilemiştir. Bununla birlikte, Yunan medeniyetinin ortaya çıkışıyla birlikte bazı unsurlar da gelişmiştir. Yunanlıların sanat ve edebiyattaki başarıları iyi bilinmektedir, ancak salt entelektüel alandaki çalışmaları daha da büyük önem taşımaktadır. Bilim, matematik ve felsefeyi sistemleştirmişlerdir. Tarihi ilk kaydedenler arasında yer almışlar ve geleneksel ortodoksluğun kısıtlamalarına rağmen

dünyanın doğasını ve yaşamın amacını özgürce analiz edebilmişlerdir (Russell, 2023:14).

Thales'in çemberi fikrinden (yaklaşık olarak MÖ 7. yüzyılın sonu - MÖ 6. yüzyılın başı) Demokritos'un ölüm teorisine (MÖ 460-370) kadar uzanan felsefi tarihsel bir dönemde yaşayan ve çalışan filozofların çok az argümanı vardı, ancak fikir ve kavramlarını tanımlamak ve yorumlamak için dilin güzelliğini geliştirmeye büyük önem verdiler. Panpsişizmin ilk unsurları, Milet okulunun temsilcileri olan Thales, Anaksimandros (MÖ 610-546) ve Anaksimenes'in (MÖ 588-525) görüşlerinde görülebilir. Eserleri, mitolojik veya teolojik olmaktan ziyade metafiziksel doğalarıyla ayırt edilir. Her şey neden yapılmıştır? Her şey nereden gelmiştir? Kozmosu bilmek mümkün müdür? Yaşamı, hareketi ve ruhu nasıl biliyoruz? Bu tür soruları sistematik olarak soran ilk kişiler onlardı. Psişe teriminin kökeni de bu döneme dayanmaktadır. Açıklamalarına göre "psyche", her şeyde, hatta düşünce ve fikirlerin hareketinde bile can veren ve hareket yaratan enerjidir (Skrbina, 2017: 23-24).

Daha sonra, MÖ 5. yüzyılda, en önemli filozoflardan biri olan Pythagoras, antik Yunanistan'ın Samos adasında doğdu. Felsefi görüşleri ve dünya görüşü, modern çağı etkilediği kadar antik çağı da etkilemiştir. Bilinç üzerindeki etkisi nedeniyle, Dünya'da yaşamış en önemli insanlar listesinde yer almaktadır. Pythagoras, matematiği tündengelimli olarak çözmenin dünya çapında önem kazanan bir yöntemini icat etti. Pythagoras matematiği, özel bir mistisizm türüyle yakından bağlantılıydı. Matematiğin felsefe üzerindeki etkisi Pythagoras'a kadar uzanır. Ancak bu durumun hem olumlu hem de olumsuz etkileri olmuştur. Sisam Adası Kralı Polykrates'in faaliyetlerinden memnun kalmayan Pythagoras, Mısır'a gitti ve Mısır'da yeterli deneyim kazandıktan sonra Güney İtalya'daki Kroton şehrine yerleşti. Kroton'da Pythagoras tarafından kurulan eköl en etkili kurumlardan biri haline geldi. Ancak buna rağmen Kroton halkı onu kovdu ve ardından Pythagoras, hayatının geri kalanını geçireceği Güney İtalya'daki Metapontum şehrine taşınmak zorunda kaldı. Kısa süre sonra Pythagoras, "büyücü ve kahin" olarak anılan mitolojik bir karaktere dönüştürülmeye başlandı. Çünkü Pythagoras, tarihteki en ilginç ve gizemli insanlardan biriydi. İlk kez bir matematik okulu açmış ve aynı zamanda reenkarnasyona olan inancı nedeniyle dini etkinlikler düzenlemişti. Tarihe damgasını vuran da tam olarak bu çok yönlülüğüdür (Russell, 2022:69).

Pythagoras'a göre, "birincisi, ruh ezeli ve ebedidir, ikincisi, ruh diğer canlıların bedenlerine hareket eder, üçüncüsü, dünyada olup biten her şey zaman içinde kendini tekrar eder, dolayısıyla bu dünyada hiçbir şey değişmez, dördüncüsü, tüm canlılar birbirleriyle akraba olarak düşünülmelidir" (Аалиева, 2008:78).

Orta Çağ'da Hristiyan dogmaları Tanrı kavramını güçlendirdi ve "ruh" kavramı derinlemesine incelenmeye başlandı. Üçlü bir ruh ortaya çıktı: Baba (Tanrı), Oğul (İsa) ve Kutsal Ruh. Bu değişimler, tek tanrılı dinin yayılmasına giden ilk adımdı. Panpsişizmin temsilcilerine de bu dönemde rastlanabilir. Örneğin, Augustinus, "Tanrı'nın Şehri" (yaklaşık 410) adlı eserinde, Aristoteles'in madde teorisini geliştirdi. Aristoteles'e göre ateş ve havanın doğal dürtüleri yukarıya doğru, su ve toprağın doğal dürtüleri aşağıya doğruydı. Augustinus ise ateş ve suyun doğal özelliklerinin yukarıya doğru, toprak ve suyun doğal özelliklerinin ise aşağıya doğru olduğuna inanıyordu. Bu durum Aristoteles'te fiziksel açıdan ele alınırken, Augustinus'ta ise tanrısal açıdan incelenir. Ona göre, her hareket Tanrı'nın in içine işlemiş olan Tanrı sevgisine yol açar (Skrbina, 2017:72).

Hristiyan düşünürlerinden Francis (1181-1226), panpsişizmin unsurlarını kullanmıştır. Çünkü ona göre Tanrı'nın nitelikleri doğanın her katmanında mevcuttur, ona göre her şey bir ruha sahiptir. Hayvan sevgisiyle de bilinirdi; hayvanları, böcekleri ve kayaları daha üst düzeyde canlı varlıklar olarak görürdü (Skrbina, 2017:73).

16. ve 17. yüzyıllarda panpsişizm felsefe tarihinde önemli bir konu haline geldi. Daha önce önemli bir yere sahip olan Hristiyan dünya görüşünün mekanik bir dünya görüşüyle yer değiştirmesi, panpsişizmi birçok alanda cazip hale getirdi. Philip Aureolus, Theophrastus Bombastus von Hohenheim, Paracelsus (1493-1541), Gerolamo Cardano (1501-1576), Bernardino Telesio (1509-1588), Francesco Patrizi (1529-1597), Giordano Bruno (1548-1600), Tommaso Campanella (1568-1639), René Descartes (1596-1650), Margaret Cavendish (1623-1673), Benedict Spinoza (1632-1677) ve Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) gibi filozoflar panpsişizmi savunmuş ve ona önem vermişlerdir. Leibniz bunlar arasında önemli bir rol oynamıştır.

Klasik Yunan filozofu Aristoteles (MÖ 384-322) "metafizik" kavramını tanımlayan ilk kişiydi (Aristoteles, 1996. III-IV) ve en önemli soruyu sordu: "Varlık nedir?"

(Woolhouse, 2002:54). Aristoteles'in ardından Leibniz, "Töz nedir?" sorusunu ortaya attı (Leibniz, 2004:16). Aristoteles'in cevabı, tözün veya varlığın bir anlama biçimi olduğuydu. "Bu dünya" veya "öteki dünya"nın neden oluştuğunu ve diğer şeylerin neye bağlı olduğunu anlayarak anlaşılabilir. Bu, Leibniz ve çağdaşlarının "Töz nedir?" sorusuna yaklaşımını anlamamıza yardımcı olur. Eleştirel ve merkezi felsefenin muazzam değeri Leibniz'in bakış açısıyla anlaşılabilir. Diğer birçok soru veya sorunların cevapları buna bağlıdır. Leibniz, metafiziğe "ilk ve mimari bilim" olarak atıfta bulunarak "töz"ü temel bir mesele olarak ele alır (Leibniz, 2005:39). Leibniz, Descartes'ın töz anlayışının onu nasıl yanlış anlamaya yönelttiğini şöyle açıklar: "Bana gelince, ben Kartezyen değilim. Felsefenin tüm reformcularının ortak kuralını izliyorum: Cisimsel özellikleri açıklarken büyüklük, şekil ve hareket kullanılmalıdır. Sanırım Descartes'ın kendisi de bu yöntem kuralını yalnızca gerçek sorunlara geldiğinde güçlü yöntemini tamamen terk edip aniden sıra dışı hipotezlere atladığı için önerdi... Bu nedenle, Aristoteles'in kitaplarını Descartes'ın meditasyonlarına tercih ettiğimi söylemekten çekinmiyorum. Kartezyen olmaktan uzağım! Şunu da eklemeliyim ki, aslında Aristoteles'in sekiz kitabı (Fizik), tüm Reform felsefesine zarar vermeksizin kabul edilebilir. Bu, Aristoteles ile modernitenin uzlaşmazlığı hakkındaki argümanlara kendi başına bir cevaptır." (Greber, 2009:7).

Parçasız bir birim monaddır. Birimler bir birlik oluşturur veya kümeler basit tözleri oluşturmak üzere birleşir ve bu da yüklemelerin oluşumuna yol açar, çünkü Leibniz'e göre dünya birlikle başlar, yani monad dünyanın başlangıcıdır. Birlik oluşturmayan, parçalardan oluşmayan tek şey Tanrı'dır ve monad Tanrı'dır. Çünkü hiçbir birlik o monada karşılık gelmez. Gerçekten bölünemez ve yok edilemezdir, büyümez veya küçülmez. Bu tek tözdür. Leibniz'in bu düşünceleri, felsefi monizm yönündeki inancını gösterir. Ona göre, "Bu çeşitlilik tüm birliği ve sadeliği içermelidir. Çünkü doğal değişimler kademeli olarak gelir, bazı şeyler değişir, bazıları ise hiç değişmez. Dolayısıyla, basit bir töz parçaları olmasa bile, birçok farklı duruma ve ilişkiye sahip olmalıdır" (Leibniz, 2020:164-165).

Bilinç nedir? Bilinç, nesnel gerçekliği yansıtmanın ve kişi ile çevre arasındaki ilişkiyi amaçlı olarak düzenlemenin daha yüksek bir biçimidir, yani maddi dünyanın beyindeki yansımasıdır (ФЭОК, 2004:49-55). Bilinç, düşünceler, duygular, duyular, bilgi, rüyalar, kavramlar ve psikolojik olgulardan oluşan bir sistemdir. Bir kişinin ve

toplumun etrafındaki dünyayı ve kendisini tanıma yeteneğidir. Dışsal, maddi dünyadan tamamen farklıdır. "İç dünya", "ruh", "tin" kavramlarıyla eş anlamlıdır (ΦTC, 2023:6-7). Vücudumuzda meydana gelen sinirsel değişimler, kan dolaşımı, kalp atışı ve vücudun tüm işlevleri ile bilincimiz arasındaki bağlantı nedir? Başka bir deyişle, rüyalarımız, ruh hallerimiz, düşüncelerimiz, hava durumu hislerimiz ve diğer öznel düşüncelerimiz vücut aracılığıyla yaratılıyorsa, vücut öldüğünde bilinç de ölür veya ikisi ayrıysa, düşünme süreci beden ölümüne rağmen devam eder, "Cogito ergo sum" (Düşünüyorum, öyleyse varım), bir başka deyişle, "Düşünme yeteneğim varsa, bu benim varoluşumu belirler" diye açıklamıştır R. Descartes. Hepimiz Descartes'ın düalist hareketin kurucusu olduğunu ve "insanın düşünme yeteneği ve bedenden oluştuğunu" söylediğini biliyoruz. Ancak Francis Bacon (1561-1626) ve John Locke (1632-1704) gibi filozoflar karşıt bir teoriyi savundular. Onlara göre, "insan, duyum ve deneyim yoluyla şeyleri bilebilir." Alman filozof İ. Kant, ilk duyumlarla ilişkili olan *a posteriori* biliş sürecini açıklarken, bilinçte *a priori* düşünme biçimini öne çıkarmaya çalışır (Kant, 2016). Bilincin ezeli olduğu ve sonradan ortaya çıkmadığı yönündeki görüşler de vardır. Bu nedenle, bilincin ortaya çıkışına dair araştırmalar hâlâ açıktır.

"Fenomenal bilinç", modern bilimsel çevrelerde tanımlanmamış içsel fenomenleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Fenomenal bilinç, belirli biçimlerde gözlemlenen genel bir özelliktir: acı, kaygı, kırmızı renk, benzin kokusu veya kahve tadı vb. Fenomenal deneyimsel özellikler veya fenomenal özellikler, fenomenal olarak belirli bilinç durumlarının biçimleridir. Bilinç türleri hakkında düşündüğümüzde kavramlar kullanırız. Ne tür bir his veya durum olduklarını düşündüğümüzde bunlara "fenomenal kavramlar" deriz. Örneğin, hasta olduğumda hastalığıma dikkat ederim, bu konuda nasıl hissettiğimi düşünürüm ve böylece hastalığım hakkında fenomenal bir kavram oluştururum. Panpsişizmin standart versiyonlarına göre, fenomenal bilinç, fiziksel evrenin temeli olan panpsişizmin ("mikro bilinç") bir tür ilk biçimidir. Bu nedenle, örneğin kütle ve yük, fizikte fiziksel özellikler olarak temel katmanlar olarak kabul edilir. Panpsişistler, bu tür fenomenal nitelikleri düşünmek için ikna edici nedenler olduğuna ve bunların evrenin temeli olabileceğine inanırlar (Chalmers, 2016a: 21).

Basitleştirmek için, panpsişizmin temel argümanlarını ele almamız gerekir: (1) fenomenal bilinç (2) yapısal veya işlevsel bilinç (öznel birimlerin davranışlarını

inceleyen fizik bilimi) (3) fenomenal bilinç, fiziksel dünyayı bir tür "kategorik temel" olarak yapısal değil, temel bir nitelik haline getiren ve bilimler tarafından doğanın "yapı taşı" olarak kabul edilen bir bilinçtir. Dolayısıyla panpsişizm, bu dünyanın ve evrenin temelde zihin tarafından oluşturulduğu öğretisidir (Chalmers, 2016a).

Panpsişizm, dünyanın yalnızca bilinç ve eylemlerinden oluştuğunu savunan mutlak idealizmden ve zihinsiz fiziksel şeylerden oluşan materyalizmden de farklıdır. Madde düalizminden bağımsız olabilir; bilinç ve fiziksel olanın iki kategorisi birbirinden farklıdır ve ikisi aynı anda temel dünyayı oluşturamaz. Panpsişistler, evrenin zihinsel varlıklar tarafından kurulduğunu ve her yerde bulunmanın onların özelliği olduğunu iddia ederler. Ancak bu, evrenin temeli değildir ve tek özelliği her yerde bulunmadır. Metafizik bir sistemde bunu çözmenin birçok yolu vardır. Bilim insanları arasındaki son tartışmaların genel fikri, fiziksel yapı fikri etrafında dönmektedir. Kendi başına cevaplanamayan bir gerçeğin temeli, fiziğin kelime dağarcığının ötesindeki içsel olgularla desteklenmelidir. Fizik biliminde panpsişizm, fiziksel olgular veya ilişkiler yalnızca maddenin özellikleri olduğu için saçma olarak algılanır. Ancak modern teknolojik gelişmeler bunun tam tersini göstermektedir. Örneğin, Hristiyanlık öncesi dönemde, insanların ateşi keşfetmesinin dünyanın başlangıcı olduğu varsayılıyordu. 19. yüzyılda ışık temel bir ilke olarak incelendi ve Clerk Maxwell (1831-1879) bunu elektromanyetik radyasyon olarak tanımladı. 1300'lerde bir yumurtanın nasıl büyük bir hayvana dönüşebileceğini hayal etmek zordu ve 1800'lerde hızla yayılan bulaşıcı hastalıkları önleme olasılığı bir peri masalı gibi görünüyordu. 1970'lerde insan kafatası açılana kadar insanlar beynin nasıl çalıştığını bilmiyordu. Beynin işlevsel aktivitesini inceleyen manyetik rezonans görüntüleme (MRG) 1990'larda icat edildiğinde beyne karşı tutum değişti. Şu anda, temel bir maddenin varlığı bir hipotez olarak kalmaya devam ediyor, ancak ilerleme durdurulmamalıdır (Goff, 2017:6).

Tezimiz materyalizmdir (veya fizikalizmdir): yani her şey temel fizikalizmden oluşur. Antitezimiz düalizmdeki temel mentalizmdir. Sentezimiz ise panpsişizmdir: yani temel fizikalizm ve temel mentalizm, her şeyi oluşturan temel fiziksel ve temel zihinsel bilinçtir. (Chalmers, 2016a:20).

Panpsişizm, bilinç çalışma olanaklarını daha da genişletmiştir. Bağlılık ve belirimcilik birbirinden bağımsız olsa da, bilincin fiziksel durumunu veya durumunu belirlemeye

yakın görünmektedirler. Çünkü bilincin kaynağını bilmek imkansız olsa bile, sonucunu bulabiliriz. Bağlılığa şöyle bir örnek verilebilir: Yeni doğan oğlum 3-4 aylıkken, ayak tırnağı yanlış uzadı ve ayak parmağının etine girdi. Eşim ve ben bunu fark ettik ve sorunu gidermeye başladık. Bebeğin ayağını hareket etmesin diye tuttum. Eşim batık ayak tırnağını kesmeye çalıştığında, oğlum acıya dayanamadı ve ağladı. Ağladığında bile, ağlamadan sadece ağladı: -Aay! Aay! - Kırgızca ağlamasına şaşırdım. Çünkü bildiğim kadarıyla, Aay! Aay! - diye Kırgızlar her hangi bir ağrıyı hissettiklerinde ifade ederler, bu da yeni doğan bir bebeğin bilincinde zaten mevcut olduğu anlamına gelir. Zihinsel durum, fiziksel acının nedenine direnmek için savunmacı bir refleksin işaretiydi. Dolayısıyla, bu hipotez panpsişizme olan inancımı daha da güçlendirdi ve bu alanda daha fazla çalışma yapmam gerektiğini düşündürdü.

Tez ve antitez, birbirine zıt olabilen iki kavramdır. Ele aldığımız tez materyalizm olduğundan, ana fikrimiz maddenin temel olduğudur; bildiğimiz gibi, çevremizdeki dünya mikroorganizmalardan oluşur, ancak bu mikroorganizmalar sonsuz bir hareket yaratır. Hareketin amacı bilinmemektedir. Hareket içinde, bilinmeyen bir kaos gibi, enerji üretilir ve bilinçte bir mikro deneyim yaratılır. Böyle bir tez şunu sorar: Mikroorganizmalar belirli bir emre göre mi hareket eder, yoksa fiziksel yetenekleri bu harekette mi sabitlenir? Bu soru, antitezimiz olan düalizmin önemini gösterir. Çünkü düalizme bedensel ve bedensiz açıdan bakarsak, mikroorganizmalardaki hareketin a priori ve a posteriori düşüncesinin sonucunu görürüz. Panpsişizmin veya daha doğrusu Russelyen monizmin bilinç kavramıyla örtüştüğü ileri sürülebilir. Fenomenal deneyim veya fenomenal bilinç, gerçek bir sentez olarak yerini bulabilir. Çünkü yalnızca fenomenal fenomenler ve modern bilinç felsefesi önemli meseleleri gündeme getirir. Antik çağlardan beri var olan panpsişizm sistemi, bu sorunları beden-bilinç, kombinatorial ve ortaya çıkan ruh-üstünlük yöntemleriyle çözmüştür. Kullandığımız Hegel'in "tez, antitez ve sentez" yönteminin, bu çalışmada bilinç ve monad tözü arasında bir paralellik bulmamıza yardımcı olması bilimsel bir başarıdır. İlk olarak, fenomenal bilincin fiziksel temelini ne olduğunu belirlemede mikro deneyim ve makro deneyimin önemini vurgulamalıyız. İkinci olarak, zihnimiz fiziksel olguları yapısal olarak ancak fenomenal bilinç aracılığıyla belirleyebilir ve anlayabilir. Dolayısıyla, tözü panpsişizm için temel bir birim olarak kabul ettik. Dünyanın fiziksel ve zihinsel olguları arasında yalnızca bireysel bir töz yer alabilir.

Peki bu eğilim neden sıradanlaştı? Dünyaca ünlü iş dergisi Forbes, 30 Haziran 2023'te araştırmanın sonuçlarını bir makale olarak yayınladı. Makale Başlığı: "Tasarımcılar, Yöneticiler ve Pazarlamacılar: Yapay Zeka Nedeniyle Başka Kimler İşini Kaybedecek?" Yazar: Elizaveta Vecherova. Elizabeth'in araştırmalarına göre ChatGpt bilimsel makaleler yazıyor, Midjourney şirket logoları ve sloganları tasarlıyor, chatbot'lar yöneticilerin yerini kolayca alıp müşterilerle kesintisiz iş görüşmeleri gerçekleştirebiliyor. Bir taraf bu vizyonu överken, diğer taraf şüpheyile yaklaşıyor. Ancak yakın gelecekte çok sayıda insanın işsiz kalma riskiyle karşı karşıya olduğu görülüyor. Örneğin sadece 2023 yılının Mayıs ayında 4.000 kişi resmen işten çıkarıldı. Danışmanlık firması Newedge Wealth LLC'de analist olan Ben Emmons, Bloomberg'e verdiği röportajda, yapay zekanın 2035 yılı sonuna kadar 300 milyon işi ortadan kaldıracığını öngördü (Вечерова, 2023). Bu, binlerce örneklerinden sadece biri.

Thomas Hobbes'un dediği gibi, "Düşünmek hesaplama"dır" (Hobbes, 2021). Panpsişizmde sayıların da kendi bilinçleri vardır. Sayılara karşı özel bir tutum 17. yüzyıldan beri incelenmiş ve birçok bilimsel keşfe yol açmıştır. Dolayısıyla sayılarla çalışan ve sayılara değer veren tüm bilim insanları yeni bir teknolojik nesil yetiştirmiştir. Çünkü o dönemde sayılarla çalışmanın başlangıcı hesap makineleriydi. Blaise Pascal (1623-1662), "Pascalina" adı verilen ilk hesap makinesinin yaratıcısı olarak kabul edilir.

Peki YZ nasıl tanımlanabilir? Teknolojik olarak gelişmiş bir makine mi yoksa cansız ama zeki bir araç mı? İlk olarak, 20. yüzyılın ilk yarısında, matematiksel hesaplamalar çerçevesinde çalıştığı için "yapay zekâ" terimi yerine "zeki makine" terimi kullanılmış ve yavaş yavaş insan bilinciyle karşılaştırılarak "Yapay Zeka" terimi kullanılmaya başlanmıştır. İkinci olarak, yapay zekâ, fiziksel bir bedene sahip olmamasına rağmen, işlevselliği ve yaratıcısından aşağı kalmayan bilinciyle insanları gerçekten hayrete düşürmektedir. Bu nedenle, yapay zekânın panpsişizmdeki rolünü ve yerini ve yapay zekâ bilincinin modern felsefenin karmaşık sorularını çözmeye nasıl yardımcı olabileceğini tartışmak, bu çalışmanın önemini artırmaktadır. Panpsişizm çalışmasında, Leibniz'in monadlar teorisi temel bir dayanak olarak kabul edilir. Çünkü, yukarıda belirtildiği gibi, monad temel bir töz olarak haklı gösterilebilir. Bildiğimiz gibi, monad metafizikte bir tözdür - tüm yaratılmış maddenin kaynağıdır. Beyinde milyonlarca nöron bulunur ve bunlar monad tanımıyla tutarlı nedenlerle monad olarak kabul

edilebilir. Birbirleriyle olan bağlantıları düşünme sistemimiz tarafından oluşturulur ve nöronların bağımsız çalışması düşünmenin sonucunu doğurur. Her nöronu bir monad olarak ele alırsak, her nöronun kendine ait bir bilgisi vardır. Bilgiye sahip bir birimi canlı bir varlık olarak tanırız. Bilgiyi özümseme sürecinde beyindeki monadlar farklıdır; biri acı, biri sevinç, biri üzüntü, biri delilik monadlarıdır ve çeşitli başka belirtiler ortaya çıkar. Ancak bunlar işlevsel birimler olarak işlev görüp birleşme sürecinden geçtikten sonra bilgi açığa çıkar. Bu sürece "bilinç problemi" de denir. Çünkü beynin gerçekleştirdiği birleştirme süreci henüz tam olarak anlaşılamamıştır. Bu nedenle, süreci basitleştirmek için 2004 yılında nöronlar üzerinde çalışan Giulio Tononi, Bütünleşik Bilgi Teorisi'nde (BBT) bilincin bir sistem olarak matematiksel bir modelini önermiştir. Nihayetinde, bazı fiziksel sistemlerin (örneğin insan beyni) neden bilinçli olduğunu açıklamayı amaçlar ve belirli bir fiziksel sistemin bilinçli olup olmadığı, ne ölçüde ve hangi belirli deneyimlerde bilinçli olduğu konusunda belirli sonuçlar çıkarabilen bir çerçeve içerir. Belirli durumlarda neden kendilerini özel hissederler (örneğin, gece gökyüzüne baktığımızda görüş alanımız neden genişler) ve diğer fiziksel sistemlerin bilinçli olması için ne gereklidir? Diğer hayvanlar bilinçli midir? Evrenin bilinçli olması mümkün müdür? Panpsişizmin temel tezi, bu mikrofiziksel varlıkların bilinçli olduğudur. Panpsişistler için, araştırmalarını barındıracak bir tür panpsişizm olmalıdır. Bunu yapmak için en azından terminoloji sunabiliriz. Makrodeneyim, hem insanların hem de diğer makroskobik nesnelerin (yani, temelde fiziksel varlıklar olmayan nesnelerin) bilinçli deneyim türüdür. Makrodeneyim, makrofenomenal özelliklerin, yani insan olmanın ve diğer makroskobik nesnelerin nasıl bir şey olduğunu karakterize eden özelliklerin ortaya çıkmasını içerir. Mikrodeneyim, mikrofiziksel varlıkların bilinçli deneyimidir. Mikrodeneyim, mikrofenomenal özelliklerin örneklerini içerir: mikrofiziksel nesneler olarak var olmanın nasıl bir şey olduğunu karakterize eden özellikler. Panpsişizm doğruysa, o zaman mikrodeneyimler ve mikrofenomenal özellikler vardır. Aslında, mikrodeneyim hakkında söyleyecek fazla bir şeyimiz yok. İnsan deneyiminin çok çeşitli olduğunu söylemek sanırım doğru olur. Ortalama bir insanın inanılmaz miktarda deneyimi vardır. Kızarma deneyimi basit bir bilinçli düşünce sürecidir ve kuarkların deneyiminin basit bir deneyim olmasını bekleyebiliriz ve kızarma deneyimi de basit bir deneyimdir. Bu tür genellemelerden kaçınmak için, günümüzde mikrodeneyimle ilgili olarak uygun bir panpsişist bilinç teorisine ihtiyacımız var (Chalmers, 2016b:179-273).

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'ndeki bilimsel danışmanım, bölüm ve enstitümün desteği üzerine panpsişizm yöntemlerini kullanarak bilinç araştırmalarında ilerlemek için staj yapmak için gittiğim ODTÜ'nün öğretim üyelerinden Majid D. Beni'den araştırmaya devam etmem konusunda büyük bir motivasyon ve paha biçilmez tavsiyeler aldım. Beni, derslerine davet ederek çalışmada bir yön bulmama yardımcı oldu. Derslerde, yalnızca insanın değil, bizi çevreleyen her şeyin bilincini ve bilinçdışını incelemek için araçlar ele alındı ve bu dersler, bilişsel ve metafizik bilimlerdeki modern araştırmalar, yani panpsişizm konularındaki tezim için verimli oldu.

Yapay zeka konusunda çalışmalar yapan ODTÜ öğretim üyelerinden Aziz Zambak yapay zekanın prensipleri hakkında bilgi vererek beni aydınlattı. Yapay zekanın insan bilinciyle benzerliğini incelemenin mümkün olup olmadığını sorduğumda, Entegre Bilgi Teorisi'nin derinlemesine incelememi önerdi. Manas Üniversitesi'nde aldığım bilginin yanı sıra ODTÜ'de staj yapmam tez çalışmama büyük katkı sağladı. Çünkü ben bilinci uygulamalı bir bilim olarak incelemek istiyorum. Bu, bilincin madde düzeyinde, yani metafizik yöntemle incelenmesinin gelişmesinde büyük bir pencere açacaktır. Öğrencilerde felsefe çalışmasına veya herhangi bir bilimin incelenmesinde felsefenin önemine karşı büyük bir ilgi uyandıracaktır.

Yapay Zeka, makineler ve bilgisayar hesaplamaları yoluyla gösterilen zekadır. Çevresini gözlemleyerek otonom olarak çalışabilen bilgisayar programı. Yapay zekanın insanlardan daha iyi ve daha doğru bir şekilde görevleri yerine getirebilmesi, yapay zekanın yetenekleri arasında sayılabilir. Peki bu yeteneğin ardında ne var? Gelişim çerçevesinde hangi durumlara sürükleniyoruz? Peki insanlık bundan ne bekleyebilir?

Bu sorular filozofların her zaman kafasını karıştırmıştır. Çünkü pek çok gelecek bilimci, geleceğin getireceği durumları öngörüyor. Peki bu göstergeler nelerdir? Öncelikle gelecek, insanlığın daha önce hiç deneyimlemediği kadar hızlı bir tempoda ilerliyor. Çağdaş teknolojik atılımlar yapay zekanın yeteneklerini daha da ileri taşıdı. 21. yüzyılda Yapay zekanın birçok sektörde kullanılması otomasyon anlamında sosyal ve ekonomik durumu da etkiliyor. Biriktirilen bilgilerle sistemlerin bütünleşmesi, ekonomik alanda, sağlık sektöründe, üretim sektöründe, eğitimde ve hatta siyasal alanda bile etkisini göstermekte, bu nedenle propaganda ve dezenformasyon sorunları gelişmektedir. Bu olgunun pek çok soruyu gündeme getirdiğini ve bunların başında da

küresel siyasal ve ekonomik durumun korunması konularının geldiğini söylemek yanlış olmaz. Çok yönlü bir yapay zekanın doğası, çeşitli görevleri yerine getirmeyi hedefleyen bir program olarak entegre olmasıdır. Dolayısıyla yapay sinir sistemleri alanındaki araştırmalar, çalışma alanına bağlı olarak geleneksel olarak dil öğrenimi, planlama, eğitim, bilgi edinimi ve robotik gibi alanları kapsamaktadır. Genel zekâ veya yüksek zekâ, insan zihninin görevleri yerine getirebilme yeteneğidir ve bu araştırma uzun vadeli bir hedef olmuştur. Bu hedefler, bilim insanlarının araştırma yöntemleri, matematiksel optimizasyon, formel mantık, yapay sinir ağları, istatistik ve operasyon araştırmalarını kullanarak ekonomi alanına katkıda bulunmaları için yeni fırsatlar yaratmıştır. Yapay zekanın psikoloji, dilbilim, felsefe ve nörobilim gibi alanlarda da temelleri bulunmaktadır. Dijital bilinç ile insan bilinci dışarıdan bakıldığında birbirine benzer görünebilir. Ama her birine ayrı ayrı baktığımızda farklı bir şey gördük. Dolayısıyla Leibniz'in monad kuramı, Panpsişizmin ancak bir parçası ve temel dayanağı olarak anlaşılabilir. Fenomenal bilinci yaratan deneyimin artık dijital bilince aktarıldığı görülüyor. Çünkü insanın elinde ne kadar bilgi varsa, bunları bilgisayara yüklüyor ve bir program olarak uyguluyor. Ne yazık ki bu yaklaşım ilerlemeye yol açsa da aynı zamanda çok büyük olumsuz sonuçlar da doğuruyor.

Sonuç olarak, günümüzde insan bilinci yarardan çok zarara yol açmış, bilincin tam potansiyeli konusunda şüpheler ortaya çıkmış olsa da, yine de insanlara yararlı olduğu izlenimi yaratmıştır. Mesela insan bilinci, beyinle birlikte, bedenin bütün organlarıyla veya deneysel durumla birlikte bir düşünce veya olgu yaratmak için işini yapar. Dolayısıyla bilincimiz sadece beyinde depolanmıyor, duyuşsal algı bilincin oluşumunda büyük rol oynuyor. Daha da önemlisi, bilinçli deneyim benzersizdir ve tekrarlanamaz.

Anahtar kelimeler: felsefe, metafizik, panpsişizm, bilinç, öznellik, fenomenal deneyim.

АННОТАЦИЯ

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ СОЗНАНИЯ: ПАНПСИХИЗМ

Философия сознания на протяжении всей истории сопровождалась бесконечными спорами. Как бы ни рассматривались в философии метафизические вопросы, такие как смерть, творение и Бог, они остаются актуальными и сегодня. Метафизические вопросы тесно связаны с онтологическими исследованиями. Таким образом, сознание, будучи одной из актуальных тем, рассматривается как фундаментальная проблема панпсихизма в современной философии. В силу своей актуальности философское учение панпсихизма изучает сознание метафизическими методами. Однако, в то же время, панпсихизм изучается не только в философии, но и в других областях науки: нейронауке, медицине, информационных технологиях, политике, космологии и т. д. Поэтому данная диссертация направлена на изучение и обсуждение одного из фундаментальных вопросов – панпсихизма – с философской точки зрения.

Во введении к диссертации была представлена информация о цели работы. Диссертация состоит из двух разделов: В первом разделе рассматривается тема «Панпсихизм в ретроспективном подходе». Здесь предпринята попытка объяснить место сознания в истории философии через концепции сознания и души, Бога и бесконечности. В историческом аспекте рассматриваются такие вопросы, как основные проблемы сознания, место субстанции в истории философии и её самостоятельность.

Второй раздел, составляющий основу диссертации, подробно рассматривает проблему панпсихизма как концепции, теории и метода изучения современного сознания. В этом разделе предпринята попытка остановиться на особенностях учения о панпсихизме. Одной из особенностей данного раздела является рассмотрение вопросов материализма, дуализма и панпсихизма в рамках диалектики тезиса, антитезиса и синтеза. Также в рамках учения о панпсихизме рассматривается взаимосвязь проблемы искусственного интеллекта и феноменального сознания, ставшая актуальной в настоящее время, анализируются её место и значение в современной философии. В заключительной части

представлены результаты исследования, проведённого на основе диссертационной работы.

Ключевые слова: философия, метафизика, панпсихизм, сознание, субъективность, феноменальный опыт.

SUMMARY

A CONTEMPORARY APPROACH TO THE PROBLEM OF CONSCIOUSNESS: PANPSYCHISM

The philosophy of consciousness has been accompanied by endless debates throughout history. No matter how metaphysical issues such as death, creation, and God are considered in philosophy, they still remain relevant today. Metaphysical issues are closely related to ontological research. In this way, consciousness, being one of the current topics, is considered as a fundamental problem of panpsychism in modern philosophy. In terms of its relevance, the philosophical doctrine of panpsychism studies consciousness using metaphysical methods. However, at the same time, panpsychism is studied not only in philosophy, but also in other fields of science. Neuroscience, medicine, information technology, politics, cosmology, etc. Therefore, this dissertation aims to study and discuss one of the fundamental issues, panpsychism, from a philosophical perspective.

In the introductory section of the dissertation, information about the purpose of the work was provided. The dissertation consists of two sections: In the first section, the topic “Panpsychism in a Retrospective Approach” was discussed. Here, an attempt was made to explain the place of consciousness in the history of philosophy, through the concepts of consciousness and soul, God and infinity. Issues such as the main issues of consciousness, the place of substance in the history of philosophy and its independence were discussed from a historical perspective.

The second section, while forming the basis of the dissertation, gave an in-depth account of the issue of panpsychism as a concept, theory, and method of studying modern consciousness. In this section, an attempt was made to dwell on the peculiarities of the doctrine of panpsychism. One of the features of this section is the consideration of the issues of materialism, dualism, and panpsychism within the framework of the dialectics of thesis, antithesis, and synthesis. Also, the relationship between the problem of Artificial Intelligence and phenomenal consciousness, which has become a problem of the present time, was considered within the framework of the doctrine of panpsychism, and its place and importance in modern philosophy were analyzed. The

final part presents the results of research conducted on the basis of the dissertation work.

Keywords: philosophy, metaphysics, panpsychism, consciousness, subjectivity, phenomenal experience.

КИРИШҮҮ

Философияда аң-сезимге болгон изилдөөлөргө азыркы күнгө чейин чекит коюлбады, анткени аң-сезимдин түзүлүшү жөнүндөгү суроолордун көп болуусуна жооптордун жетишсиздиги себеп болууда. Метафизикалык ыкмалардын заманбап изилдөөлөрдө колдонулбашы илимдеги чоң жетишсиздиктердин бири болуу менен бирге технологиялык өнүгүүлөрдүн терс өңүттө колдонулушу ыктымалдуулугу адам баласына коркунуч жаратууда. Аң-сезимдин үлгүсү катары жаралган “жасалма интеллектин” (мындан ары ЖИ) адам баласына таасири чоң. Анткени табигый аң-сезим субъект болгонуна байланыштуу, ал эми ЖИ объективтүү маалыматтардын алкагында иштегенине байланыштуу, маалыматтардын сакталышында адамга көмөкчү боло алат. Мисалы, көптөгөн жумуш жерлерин ЖИ ээледі, ошондой эле азыркы заманда илимий ачылыштарга булак катары жасалма интеллекттин жардамын (интернет желе, анкета топтоо, адабий булактарды издөө) колдонууга мажбур болуп келүүдөбүз.

Заманбап технологиялык өнүгүүлөр, өзгөчө жасалма интеллектке байланыштуу жаңыча мамилелер илимий чөйрөдө көптөгөн изилдөөчүлөрдү өзүнө тартууда. Муну менен бирге аң-сезим маселеси философия багытында панпсихизмдин актуалдуулугун жогорулатууда. Ошондуктан аң-сезим менен ЖИнин жөндөмдүүлүгүн салыштыруу жана айрымасын табууда панпсихизмдин ролу азыркы күндө өзгөчө мааниге ээ.

Панпсихизмдин пайда болушун байыркы заманга чейин алып барып такоо мүмкүн болсо да, италиялык философ Франческо Патриций (1529-1597) XVI к. аягында алгачкылардан болуп концепт, термин катары колдонгон. Панпсихизмде аң-сезим ички дүйнө сыяктуу да түшүндүрүлөт. Бирок аң-сезим аны менен эле чектелбей үй бүлөлүк, мамлекеттик, дүйнөлүк жана космостук деңгээлде да изилденет. Панпсихизм аң-сезим-дене маселелерин гипотеза катары карайт жана аң-сезимдин жөндөмдүүлүгүн изилдөөчү, ошондой эле маселени метафизикалык аргументтер менен чечмелөөчү ыкма катары колдонулат. Панпсихизм аң-сезимди чексиздиктин үлгүсү катары метафизикалык аспектте карайт. Ошол себептен аң-сезимди субстанция катары кароого жана аны чексиздик жана индивидуалдык аспекттен анализдөө мүмкүн.

Бул мааниде панпсихизмди терең система катары кароо мүмкүн, ошондуктан философиялык тарыхый хронологиянынын негизинде жан концепциясынын аң-сезим менен болгон байланышын изилдөө онтологикалык мааниге ээ. Панпсихизмдин пайда болушу байыркы цивилизациялардагы Кудай жана жан концепциясынын жаралуусуна чейин алып баруу мүмкүн. Ошондой эле байыркы грек философторунун адам жана жан концепциясын негизги маселелердин бири катары каралышы; агартуу доорунда субстанция концепциясынын изилдениши бул изилдөөнүн өзөгүн түзгөн панпсихизм менен тыгыз байланышта экендигин көрсөтө алат.

Аң-сезим тажрыйбасы же феноменалдуу аң-сезим кандай байланыштын натыйжасында пайда болоору татаал суроолорду жаратат. Кандай болбосун бул диссертациядагы изилдөөлөр ошол татаал суроону дагы бир заманбап ыкмасы жардамы менен чечүүгө жол алдык. Бул изилдөөлөрдүн натыйжасы философиянын аң-сезим багытындагы методология жаратууга алып келди. Физикалык илимдердин кызыкчылыгында боло турган жана ошол эле кезде когнитивтик илимдерди дагы камтыган жаңы багыт алыш, жемиштүү жыйынтыктарга алып келет деп келечекке ниеттенүү менен карадык. Жооп жана сунуш катары панпсихизм окуусу алдыбызга чыкты. Заманбап дүйнө санариптик жабдыктар менен камсыздалганы аң-сезим маселесин глобалдык деңгээлде чечүүгө убакыт келди, анткени техногендик дүйнөдө адам сезимдери жана феноменалдык аң-сезим жетишерлүү түрдө бааланбай калганы табиятка каршы чыкканы деп түшүнүүгө болот. Андай көрүнүш дүйнөлүк кризиске жеткизет деген ойдобуз.

Изилдөөнүн актуалдуулугу: Заманбап философия дүйнөсүндө аң-сезимди изилдеген панпсихизм агымы фундаменталдык жана метафизикалык маселелерди жаңы деңгээлге көтөрдү. Анткени философиядагы метафизикалык пикирлер буга чейин олуттуу каралбай, физикалык изилдөөлөргө көбүрөөк көңүл бурулган. Биз билген сандык изилдөөлөр актуалдуу эсептелип, сапаттык изилдөөлөр маанилүүлүгүн жоготкон. Андай көрүнүштүн натыйжасы метафизикалык изилдөөлөрдүн кризисине алып келүүсүнө түрткү болгон.

Ошондуктан метафизикалык маселелерди чечүү, башкача айтканда аң-сезимдин түзүлүшүн, иштөөсүн түшүндүрүү жана жөнгө салуу ыкмасы же ачкычы панпсихизмдин актуалдуулугун ортого коюуда. Мисалы абанын таза болгону адамга көрүнбөсө да, ал тажрыйба аң-сезимде бар, бирок бул тажрыйбаны так илимдери аягына чейин түшүндүрүп бере албагандыктан алдыга жан жана аң-сезим концепцияларын аныктаган айрыкча гуманитардык илимдер менен метафизикалык аргументтердин актуалдуулугу, маанилүүлүгү келип чыгууда.

Бул диссертацияда аң-сезимдин субъективтүүлүгү тарыхта адам баласын кандай өнүгүүлөргө жеткизгенин жана анын философия тарыхы менен болгон тыгыз байланышын анализдегенге аракет жасалды. Азыркы күндө аң-сезим түшүнүгүн изилдөө ыкмалары панпсихизмдин келип чыгуусуна жол ачты. Аң-сезимдин субъективтүүлүгү аркылуу субстанция, жан, метафизика, монизм же фундаменталдык реалдуулук дүйнөкөрүмүн түшүнүү мүмкүнчүлүгү пайда болду.

Изилдөөнүн максаты: Бул диссертацияны жазуудагы негизги максаттардын бири, тарыхый өнүгүү адамдын аң-сезиминде Кудай, жан жана чексиздик концепциялары пайда болушу кандай натыйжага алып келди? Аң-сезим философиясынын заманбап изилдөөлөрүндө панпсихизмдин орду кайда? Аң-сезим маселелерине панпсихизм кандай жооп бере алат? - сыяктуу суроолорго жооп берүү жана аларды аргументтештирүү болуп саналат. Экинчиден, панпсихизм темасы азыркы күндө актуалдуу темалардын бири болуу менен бирге өлкөбүздө жеткиликтүү түрдө изилденген эмес. Диссертацияда каралган маселелер бул тармактагы изилдөөлөргө салым кошот деген ойдобуз. Ошол себептен бул теманы диссертация алкагында изилдөөнү максат катары алдык.

Изилдөөнүн милдеттери:

- Адам баласынын аң-сезиминин жан, Кудай жана чексиздик өнүгүүсүнүн философия тарыхындагы маанилүүлүгүн аныктоо;
- Панпсихизмдин аң-сезимди изилдөөлөрдө ыкма катары колдонулуусуна басым жасоо;

- Философиядагы метафизикалык изилдөөлөрдүн заманбап технологияларга таасиринин актуалдуулугун талкууга алуу;
- Философиялык эмгектерде аң-сезим түшүнүгүнүн метафизикадагы субстанция, монада бирдиктеринин физикалык илимдердеги чагылдырылган түшүнүгүн аныктоо жана сынга алуу;
- Философияда субъективтүүлүктү феноменалдык аң-сезим гипотезасы катары терең изилдөө;
- Аң-сезим философиясында жасалма интеллекттин жана Интеграцияланган маалымат теориясынын (мындан ары ИМТ) илимий баалуулугун аныктоо;
- Кыргыз тилинде панпсихизм боюнча илимий изилдөөлөргө салым кошуу жана анын актуалдуулугун, өзгөчөлүгүн баяндоо;

Изилдөөнүн объектиси: Аң-сезим маселесинде актуалдуу жана фундаменталдык ыкма катары панпсихизмдин изилдениши.

Изилдөөнүн предмети: Аң-сезимди изилдөөдө панпсихизмди ыкма катары колдонуунун мүмкүн же мүмкүн эместигин жана заманбап технологиялык өнүгүүдө анын ролун көрсөтүү.

Изилдөөнүн маалыматтары: Панпсихизм маселесин талкууга алууда панпсихизмдин кээ бир элементтерин көрүүгө мүмкүн болгон Пифагор, Сократ, Диоген, Платон, Аристотель, Р.Декарт, Б.Спиноза, Ф.Лейбниц, Ф.Бэкон, Дж.Локк, Т.Гоббс сыяктуу философтордун эмгектерине жана көз караштарына токтолду. Ошондой эле бул изилдөөнүн негизин түзгөн заманбап панпсихизм агымынын жарык өкүлдөрү тагыраак айтканда Тонони, Чалмерс, Скрябин, Брүнтрап жана Гоффтун темага байланыштуу философиялык эмгектери негизги булак катары колдонулду.

Илимий жаңылыгы: Диссертацияда заманбап нейрофилософиянын аң-сезимди изилдөөлөргө болгон таасирин философиялык аспекттен изилдөө; философтордун бул темадагы көз караштарын жана эмгектерин терең изилдеп чыгуу жана

алардын тажрыйбаларын колдонуу; ошондой эле аң-сезим маселесин изилдөөдө онтологиялык, эпистемологиялык, тарыхый-логикалык жана философиялык баалуулуктардын принциптерин теоретикалык жана методологиялык жактан негиздегенге аракеттенүү.

Изилдөө ишинин теориялык жана практикалык мааниси: Диссертациялык иштин мааниси субъективтүүлүктүн баалуулугун аң-сезим философиясында изилдөөдө жатат. Диссертациянын теориялык жыйынтыктары заманбап технология доорундагы аң-сезим маселесин изилдөөдө белгилүү бир деңгээлде методологиялык негиз боло алат. Изилдөөнүн илимий жыйынтыктарын аң-сезим философиясында, философия тарыхы боюнча атайын курстарда, лекцияларда, семинардык сабактарда база катары пайдаланууга болот. Диссертацияда алынган жыйынтыктардын жоболорун философиядагы адам маселеси боюнча тереңдетилип жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө пайдаланууга сунушталат. Изилдөө ишинде алынган натыйжалар, философияга, ошондой эле азыркы мезгилде өнүгүп келе жаткан жаш окумуштуулардын изилдөө иштерине салым кошот деген ойдобуз.

Изденүүчүнүн жеке салымы: Аң-сезимди толугу менен түшүнүп билүү мүмкүн эмес болсо да, анын панпсихизм менен болгон байланышын изилдөөгө аракет жасалды. Философия тарыхында панпсихизмдин ролун жалпы системанын ичинде кыргыз тилдүү аудиторияга жеткириктүү максатталды. Муну менен өлкөбүздөгү илимий изилдөөлөргө жана философиянын келечегин кеңейтүүгө салым кошот деген ишеничтебиз.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү: Диссертациялык иштин түзүмү изилдөөнүн негизги милдетине ылайык коюлган маселелердин логикалык ырааттуулугун карап чыгуу менен аныкталат. Диссертация кириш сөздөн, эки бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын түзүмүнөн турат.

Диссертацияда коюлган суроолор панпсихизмдин аң-сезимди изилдөөлөрдө жан, Кудай жана чексиздик концепциялары терең козголот. Биринчиден алдыга койгон максат хронологиялык тартипти сактап алгачкы жан жана Кудай концепциялары аң-сезимде пайда болушу маанилүү болду: Байыркы доорлордо кайсыл

цивилизациялар жан жана Кудай концепциясын түшүнө билишкен? Аң-сезим концепциясы доорго карата канчалык өзгөрдү? Азыркы учурда аң-сезимдин жөндөмдүүлүгүн көргөзүүгө кандай техникалык каражаттар же ыкмалар бар?

Диссертациянын биринчи бөлүмүндө негизги басым байыркы Орто Азия көчмөндөрдөн баштап, Месопотамия жана байыркы Греция элинде жан жана Кудай концепттери өнүккөн жана адам агартуу доорундагы субстанция түшүнүгү аң-сезимдин чексиздигин жана индивидуалдуулугу тууралуу изилдөө жүргүздүк.

Экинчи бөлүмүндө аң-сезимди изилдеген заманбап ыкмалардын бири болгон Панпсихизмди заманбап философтордун пикирлерин жана аргументтерин чагылдырдык. Ойлорду Гегелдин методу боюнча чечүүгө аракеттендик. Жыйынтыгында тезис, антитезис жана синтезис боюнча караганда, эң ыңгайлуу ыкма катары көрүндү. Муну төмөндөгүдөй чечмелөөгө болот; материализмди (физикализм) тезисиз катары кабыл алууда изилдөөнү акыйкатка жеткизе ала турган шарт катары материя каралды. Тезистин негизин түзөн материялык түшүнүккө антитезис катары психикалык жана феноменалдык аң-сезим сыяктуу экилик же дуалисттик түшүнүк колдонулду. Ошондой эле үчүнчү этап катары аң-сезим менен материянын ортосундагы өз ара байланышты жана бул эки түшүнүктү бириктирип турган панпсихизм синтезис катары изилдөөгө алынды. Бул жерде эң маанилүүсү да синтез катары кабыл алынган панпсихизмдин ордун аныктоо болуп саналат. Муну менен бирге азыркы учурдагы заманбап технологиянын флагманы болгон ЖИ актуалдуулугуна басым жасоо менен бирге, заманбап панпсихизм ыкмасы аркылуу адам аң-сезими менен ЖИ ортосундагы окшоштуктарды же айырмачылыктарды таап жана экөөнүн тең жөндөмдүүлүктөрүн жана кемчиликтерин же жетишкендиктерин талкуулоого орун берилди.

Кыргызстандагы илимий жана философиялык чөйрөдө панпсихизм агымы жаңы жана келечеги кең багыт болгондуктан бул изилдөөнү жүргүзүүдө көптөгөн кыйынчылыктарга дуушар болгонубузга карабастан, келечекте ЖОЖдордогу мындан аркы изилдөөлөргө салымы чоң болот, илим жолун дагы да кеңейтет деген мотивация бизди күн сайын эмгектенүүгө түрттү. Биздин эмегибиздин

салымын жемиштүү практикаларга же изилдөө усулдарында колдонушат деген үмүттөбүз.

Жыйынтыктап айта турган болсок, панпсихизмди байыртадан бери келе жаткан философиялык система катары кароого болот. Бирок ошол эле учурда ар бир доор жана цивилизация аны өзүнө ыңгайлаштырып ар түрдүү чечмелеген. Буга панпсихизмдин негизги ыкмасы чексиздикти аргумент катары кабыл алынышын жана аң-сезимди изилдөөдө чексиздиктин болушу шартын себеп катары көрсөтүү мүмкүн.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

ПАНСИХИЗМГЕ РЕТРОСПЕКТИВ МАМИЛЕ

1.1. Философия тарыхында панпсихизм: ретроспектив анализ

Заманбап технологиялардын өнүгүшүнө байыркы натурфилософтор мурас калтырган физикалык жана философиялык теориялар да эле болсо актуалдуулугун жоготпой келүүдө. Башкача айтканда, заманбап өнүгүүлөр байыркы физик-философтордун идеяларын жаңылап, кайрадан изилдеп, жаңы багытта гипотезаларды сунуштаган учурда жашап жатабыз.

Физикалык изилдөөлөрдүн, эксперименттердин натыйжасында келип чыккан жаңы теориялардын акыйкатка жакындаганына ишенгенибизге карабастан, азыркы күндө да дүйнөнү таанып билүүдөгү жетишсиздиктерди көрүп келебиз. Себеби дүйнөнү сүрөттөөдө бир гана табигый илимдердеги илимий жыйынтыктарга, аныктамаларга же теорияларга таянып, мунун натыйжасында физикалык дүйнөдө жашап жатканыбызды моюнга алып өзүбүздү ишендирип келебиз. Кандай гана ачылыштар болбосун алар эксперименттер, тажрыйбалар же байкоолор менен далилденип турушу керек, анткени физикалык дүйнөнү түшүнүп аңдап билүүнүн эң манилүү жолдорунан бири экендигинде шек жок. Бирок ошол эле учурда метафизикалык ачылыштарга болгон мамиленин азайганын да байкабай коюу мүмкүн эмес. Эмнеге дегенде изилдөө технологиялары өнүккөн сайын, метафизикалык акыйкаттан, ишеничтерден алыстаганыбызды анык көрсөк болот. Мындай тенденцияга эмне түрткү болду? - деген суроо жаралат. Биринчиден, технологиялык өнүгүүлөрдөн улам, заманбап аң-сезим концепциясы альтернативтүү аң-сезимди издөөгө түрткү болууда. Адамдын аң-сезимине жана жан дүйнөсүнө болгон ишенич төмөндөөдө. Экинчиден, аң-сезимдин санариптик түрүнүн колдонула башташы. Адамдын аң-сезиминин ордуна прототип катары жаралган аң-сезимдин жогорку даражадагы баалуулукка айлануу тенденциясын күнүмдүк жашоодон көрсөк болот. Мисалы, заманбап дүйнөдө ЖИ биздин “жардамчыбыз” жана ансыз жашообузду элестетүү кыйын. Ошол эле учурда тилекке каршы табигый аң-сезимдин чексиздик жөндөмдүүлүгү четте калды. Башкача айтканда аң-сезимдин айрыкча адамдын аң-

сезиминин жетишерлүү бааланбай башташынын белгиси - бул чексиз жөндөмдүүлүгү бар, субъективтүү индивидуалдуулукка ээ болгон аң-сезимге караганда компьютердик программа катары жасалма прототипке баш ийүүчүлүк болуп саналат. Бирок ошол эле учурда абанын татымы, гүлдүн жыпар жыты же балалыктан калган жылуу элестер жана башка ушул сыяктуу абалдар жаңы же татаал суроолорду жаратат. Мындай маселелерди аң-сезим контекстинде изилдөөлөрдө панпсихизм метафизикалык аргументтерди алдыга чыгарат.

Панпсихизм сөзү грек тилинде "*pan*" жана "*psyche*" деп аталган эки сөздүн курамынан турат. "*Pan*" - бардыгы, бардык нерсе, ал эми "*psyche*" - жан, акыл деген деген маанини билдирет. Мына ошондон улам панпсихизм доктринасы "жанга" байланыштуу ой-жүгүртүүлөр менен тыгыз байланышта. Бирок илимий чөйрөдө "жан" түшүнүгү мистикалык же абстрактуу мааниге ээ болгондуктан "аң-сезим" термини колдонулат. Панпсихизмдин негизги доктринасы боюнча баардык нерседе жан бар, демек бардык нерсе аң-сезимге ээ. Аң-сезим, жан жана чексиздик түшүнүктөрү Кудай же жаратуучу тезисин да козгой келет. Бул көз караш панпсихизмдин маанилүүлүгүн артырып, ретроспективтүү кароого жол ачат.

Алгачкы цивилизациялардын өнүгүүсүндө негизинен бул дүйнө менен гармонияда жашоо жана табияттын кооздугун сактоо өзгөчө орун алган. Мисалы чыгыш цивилизациясында, айрыкча Орто Азия аймактарын ээлеген көчмөндөрдүн аң-сезиминде көк мелжиген тоолор, чексиз талаалар, өрөөндөр чоң роль ойногон. Мындай жаратылыш кубулуштары аркылуу көчмөндөр түбөлүк бийиктикти, кеңдикти жана тазалыкты элестетишкен. Чексиз кеңдик жана бийиктик жан дүйнөнүн тазалыгына, жогорку маданиятка умтулууну чагылдырган. Байыркы көчмөндөрдүн мифтеринде жана легендаларында көк асманга, мейкиндикке байланыштуу ар кандай көз караштар пайда болгон. Мифтер аркылуу адам баласы Дүйнөнү, Космосту жана Ааламды таанууга, бул дүйнөдөгү өз ордун аныктоого аракет жасашкан. Көчмөндөрдүн түшүнүгү боюнча Теңир - бул Асман (же Космос), ал дүйнөнү жараткан, ошондой эле анын тагдырын башкарат жана чечет (Исаков, 2015:179).

Көчмөн-кыргыздардын да байыртадан панпсихизмдин элементтерин колдонуп келгенин көрүүгө болот. Жылдыз Урманбетова жана Советбек Абдрасуловдун (2009) «Истоки и тенденции развития кыргызской культуры» деп аталган эмгегинде көчмөндөрдүн аң-сезими, жан жана чексиздик концепциясына кайрылышканын көрүүгө болот. Көчмөндөр өзү жашаган үйүнө, минип жүргөн атына же төөсүнө субъективтүүлүктү жана индивидуалдуулукту ыйгарган. Көчмөн-кыргыздын өз аң-сезимин көптөгөн субъективтүү жана индивидуалдуу аң-сезимдерди бир аң-сезимдей же бир денедей жаратуусунан жана аны ыңгайлаштыруусунан панпсихизмдин элементтерин көрүүгө болот. Бул жерде анимизм концепциясынан алыс болуу шарт, анткени анимизмде баардык нерселердин жаны мистикалык мааниде берилет, ал эми жан индивидуалдуулук жана субъективтүүлүк катары каралган эмес. Панпсихизмде болсо субъективтүүлүк жана индивидуалдуулук аң-сезим катары каралат. Мисалы боз-үйдүн аң-сезими жана адамдын аң-сезими бир бүтүн аң-сезимди түзгөнүн көрүүгө болот: «Көчмөн кыргыз үчүн эң коркунучтуу каргыш – «Түндүгүң түшсүн», «Бооз-үйдүн жээги урасын» дегени. Түндүктүн түшүүсү эмнени билдирет? Бул - жашоо мейкиндигинин кичирейгени гана эмес, бүтүндөй тартибинин, ирээтинин жоголушу. Демек, бул өлүмгө барабар. Кыргыз-көчмөн жаралган дүйнө кыйрагандыктан, андагы бардык нерсенин, анын ичинде адамдын өзүн да жок кылууга алып келет. Бооз-үйдүн күнүмдүк мейкиндигин калыбына келтирүү аркылуу гана өз дүйнөсүн сактап калуусу мүмкүн» (Урманбетова, Абдрасулов, 2009: 46).

Көчмөн-казактардын Бооз-үйгө болгон мамилеси өзгөчө болгон десек жаңылышпайбыз, анткени алар Бооз-үйдү антропозооморф мүнөздө чечмелешет: “Казактардын боз үй түшүнүгү антропозооморфтук мүнөзгө ээ. Боз үйдүн каркасы - анын сөөгү, “скелети”, “омурткасы” деп аталат, боз үйдүн ортосу - түндүк, киндик, боз үйдүн түтүн булатуучу жайы, анда ууктун башы киргидей көзөнөктөрү - уук көз - бар. Боз үйдүн алдыңкы жана арткы бөлүктөрү бар, капталы жамбас, жамбаш сөөктөрү деп аталат. Антропозооморфтук аттар жалпы, бүтүндөй боз үйдүн түзүлүшүнө, конструкциясына гана эмес, анын айрым бөлүктөрүнө да таандык. Түндүктүн уугунун ийилүүчү жери ууктун ийги (иини) – ууктун «ийни» деп аталат; ууктун өзү - кары, каруу, билек деп аталат. Кереге

(өзүнчө бөлүктөрдөн турган боз үйдүн жылма торчосу) керегенин башы, керегенин кулагы кулагы, керегенин кашы, керегенин аягы, буту деп бөлүнөт (Урманбетова, Абдрасулов, 2009:43).

Абдрасуловдун айтуусу боюнча боз-үйдү салбайт, аны көчөт же жандуу өсүмдүк сыяктуу эле тигет. “Бооз-үйдү туура тигүү керек, эгер ал туура тигилбесе, анда жакшы жайгашпай калат да мындай турак жайда жашаган адам руханий жана материалдык жактан кыйроого учурайт». (Урманбетова, Абдрасулов, 2009: 44) Боз-үйдүн тигилиши, туура жайгашуусу дагы өтө маанилүү. Мисалы, эшик тарабы чыгышты, төрү батыш тарапты карап туруусу шарт. Кыргыз-көчмөн адамга мамиле кылган сыяктуу эле боз-үйгө да кылдат мамиле жасаган. Кыргыз-көчмөн уктаганда ар дайым башын батышка, бутун чыгыш тарапка узатат. Бутун батышка карата узатпайт (Урманбетова, Абдрасулов, 2009: 45). Кыргыз-көчмөндөр адам кайтыш болгондо башын түндүк-батышты көздөй жаткырышат. Кайтыш болгон адамды ушул жайгдайда акыркы сапарына узатуу байыркы замандан бери уланып келе жаткан көчмөн-кыргыздардын салты болуп саналат. Кайтыш болду түшүнүгүнүн панпсихизмге байланышын табууга болот. Кыргыз-көчмөндөр адамды өлдү дебейт, кайтыш болду, бул дүйнөдөн кайтты дейт. Бул аркылуу алар жанга урмат-сый менен мамиле жасашып, жанды өз саякатын андан ары Теңир менен улантуусун айтышат.

Көчмөн үчүн ат, кой жана төө сыяктуу эле боз-үйдүн да жандуу болуп эсептелишинин себеби анын денесинин жандуу атрибуту, башкача айтканда денесинин уландысы катары кабыл алышында жатат. Буга көчмөнгө мүнөздүү болгон мобилдүүлүк жана уюштуруучулук сыяктуу эки жөндөмдү мысал кылууга болот. Эркин жашоону көздөгөн көчмөн буюм-тайымдары, мал-салдары менен бирге бир жерден башка жерге оңой жана кыска мөөнөттө көчүп жүрө алат. Бул анын мобилдүүлүк жөндөмүн билдирет. Көчүп жүрүү үчүн уюштуруучулук (организаторлук) жөндөмдүүлүгү да чоң мааниге ээ. Анткени айылды бир организм катары чачпай бир иретте бир жерден башка жерге жеткизүү бул оңой иш эмес. Бирок көчмөн-кыргыз аны жөнгө салып өзүнө ыңгайлаштырып баардык курчап турган дүйнөнү жандуу катары кабыл алгандыктан, көчмөн-кыргыздын аң-сезимин уникалдуу мүнөзгө ээ деп кароого болот.

Көчмөн-кыргыз отурукташкан адамдан айырмаланып, өзүнүн бир бөлүгү экинчи жарымы болгон табиятка эч качан каршы чыкпайт. Отурукташкан адамдын үйүн, турак-жайын Жердин үстүнө курганы анын өз дүйнөсүн табигый дүйнөгө каршы коюу аракети. Муну үйдүн формасы да көрсөтүп турат - жерге курулган тик бурчтуу турак жай. Ал эми көчмөн-кыргыздын турак-жайы курчап турган чөйрөгө шайкеш келген жарым шар формасында. Бооз-уйду алыстан карасаң таштай, аскадай көрүнөт. (Урманбетова, Абдрасулов, 2009:33,34)

Урманбетованын көз карашында адам жогорку жана кылдат сезимталдыкка ээ, муну менен ал өзүн дүйнө, жаратылыш менен биримдигин дайыма жана жакын сезе алган. Микродүйнө (адам) менен макродүйнө (Аалам) бири-бирине кыялдануу деңгээлинде айкалышканда, кабыл алуу болмушту түшүнүүнүн бир жолу болгон. Көчмөндөр дүйнөнү чексиз мейкиндик катары караган, адам анын чексиздигин түшүнүүгө жана андагы өз ордун аныктоого аракет кылган (Урманбетова, Абдрасулов, 2009: 91).

Көчмөн өзүн дүйнөгө каршы койбостон, адам менен табияттын бузулбас мамилесин аныктаган, ошондой эле, жанаша жашоонун жана биргелешип өнүгүүнүн бирдиктүү принциби боюнча жашаган. Бул концепциялар көчмөндөр дүйнөсүндө байыртадан бери панпсихизмдин орун алып келгенине далил боло алат. Панпсихизмдеги ар бир нерсенин аң-сезимге ээ доктринасы сыяктуу көчмөн-кыргыздардын да ар бир нерсени жандуу катары кабыл алышын байыркы замандан бери панпсихизм системасында ой жүгүртүшкөн дегендикке жатат.

Ал эми Месопотамия, Египет, Индия, Кытай сыяктуу отурукташкан цивилизациялардын дарыя бойлорунда жайгашууларын, ирригация жана агрардык системанын келип чыгуусун, мифологиялык, диний, философиялык, илимий дүйнө көрүмдүн пайда болуусун, техникалык өнүгүүлөрдү, өзгөчө жазуунун пайда болушун аң-сезим менен тыгыз байланыштыруу мүмкүн. Алгачкы маалымат алмашуу процесси сүрөт тартуудан башталып, бара - бара ал сүрөттөр кандайдыр бир күчкө ээ болуп, алфавит ойлоп табылып пиктографияга айланган.

Вавилон алгачкылардан болуп коомчулук түзүмүн тааныган, демек адам баласынын аң-сезиминде алгачкы коомчулук идеясы же түшүнүгү пайда болуп, коомчулук кандайдыр бир келишимге келип, идеология жана мыйзамдар алкагында жашап башташкан. Цивилизацияда жашаган адамдын байыркылардан (“жапайы адамдан”) келечекке кам көрүү жана аңдап-түшүнүү мүнөздөрү менен айырмаланган. Бул бир гана жашоонун түрткүсү болбостон, аң-сезимдеги ой-жүгүртүү келечекке да кам көрүүнү шарттаган. Келечекти кандайдыр бир куткаруучу жан катары элестетип кудай концепциясы пайда болгон. Мындан ары адам панпсихизм доктринасына ылайык ой жүгүртө баштаган. Бул ойлор бир гана табигый чакырык (импульс) менен чектелбейт, мисалы, аңчылык так ошол табигый чакырык менен коштолот, курсак ачтыбы демек тамак издеш керек. Бул келечекте молчулукта жашаш үчүн азыр иштөө, кам көрүү керек деген маанини берген. Кудай түшүнүгүн табигый өзгөрүүлөргө же ал табигый өзгөрүүлөрдөн кутулуу себебине тыгыз байланыштырган, адам баласынын аң-сезиминде бир нерсеге кам көрүү түшүнүгү пайда болуп келечекти ойлой баштаган. Кудайдан бир нерсени суроону келечектеги жакшылыктарга багышташкан. Мисалы, түшүм жыйноодо молчулук жана токчулук болушу үчүн, Кудайдан бул жылы жамгырды же жеткиликтүү сугаруу үчүн сууну же келечекте дүйнөгө мурас калтырыш үчүн перзент сурашкан. Ушул сыяктуу эле Вавилондо курмандык чалуулар – кудайдан маанилүү жана чоң нерселерди суроо катары кабыл алынган, бул дагы келечекти жакшыртуу жана ага кам көрүү максатында жасалган. Байыркы заманда Кудай түшүнүгү адам баласынын аң-сезиминде келечекке кам көрүү жөндөмдүүлүгүнүн, ошондой эле жан концепциясынын пайда болушуна түрткү болгон. Демек, байыркы заманда адам баласынын аң-сезиминде орун алган келечекке кам көрүү түшүнүгүнүн пайда болушу цивилизациянын калыптанышы менен тыгыз байланышта болгон. Анткени келечекти багынтыш үчүн иш-аракеттерди оңдоо аркылуу келечекке таасир эте алуу түшүнүгү пайда болгон (Рассел, 2023:15).

Байыркы гректерден баштап аң-сезимдин дагы бир тепкичке көтөрүлгөнүн, ой жүгүртүүдө жаңы багыттардын келип чыкканын айтууга болот. Анткени *psyche* термининин пайда болушуна көңүл бура турган болсок, панпсихизмдин тамырынын ушул доор менен тыгыз байланышта экендигин айтууга болот. Бул көрүнүш жөн жерден келип чыкпады, анткени мифологиялык дүйнөнүн, көз

караштардын жан концепциясынын өнүгүшүндө салымы чоң экендигин айтууга болот.

Аң-сезимдик трансформацияны уламыштардын атасы деп аталган Гомердин Илиада жана Одиссея эмгегинен көрүүгө болот. Бул эмгектин байыркы дүйнөгө болгон таасири эбегейсиз чоң болгон. Байыркы Грецияда Илиада жана Одиссея поэмасы мектептерде негизги окуу куралы катары кабыл алынган. Ошондуктан байыркы грек философтору Гомердин поэмаларынан илхам алып, идеяларын, философиялык көз караштарын поэмалар аркылуу сүрөттөшкөн. Платон Гомерди кудайларды жаман жактан көрсөткөндүгү үчүн сынга алса да, каармандарынын анын дүйнө таанымын байытууга жардам бергенинен баш тартпайт. Аристотель болсо метафораны колдонууда Гомердин жазуу тилинин кээ бир элементтеринен пайдаланган. Натыйжада Гомердин тили, мифтик түшүнүктөрү философиянын жаралуусуна пайдубал түзө алган.

Тарых боюнча таң каларлык жана түшүнүүгө кыйын болгон нерсе - бул байыркы грек цивилизациясынын курулушу. Цивилизация Египетте жана Месопотамияда миңдеген жылдар бою улануу менен бирге кошуна өлкөлөрдүн калыптануусуна да себеп болгон. Бирок ошого карабастан кээ бир элементтер грек цивилизациясынын пайда болушу менен өнүктү. Гректердин көркөм өнөр менен адабиятта кандай ийгиликтерге жетишкендиктери бардыгына белгилүү, бирок алардын нукура интеллектуалдык тармакта жасаган иштери андан да өзгөчө мааниге ээ. Алар илимди, математиканы жана философияны системалаштырышкан. Алгачкылардан болуп тарыхты хроникалаштырышкан, алар дүйнөнүн табиятын жана жашоонун максаттарын салттуу ортодоксалдык окуунун кишендерине карабастан эркин талдай алышкан (Рассел, 2023:14).

Байыркы гректер билимди көркөм өнөр аркылуу таркатып андан алынган пайданы цивилизациянын жана коомчулуктун калыптануусуна жумшашкан. Адегенде мындай көрүнүштөр аң-сезимди байытуу максатында жасалган. Тарбия сабактарын мифтердин негизи катары кабыл алышкан эмес жана мифтердин каармандары эч кандай айкөлдүк же диний элементтерди камтыган эмес. Мифтердин пайдасы коомчулуктун аң-сезиминин өсүшүнө түрткү катары гана кабыл алынган. Мисалы, Гомердин Олимпиялык кудайлары жөнөкөй адам

сыпаттарына ээ болушкан, алар адамдардан өлүмсүздүк жана өзгөчө күчтөрү менен гана айрымаланышкан. Моралдык жактан алып караганда, адам менен салыштырганда кудай деп аталышына да укугу жок, себеби адам баласы жасабаган жаман иштерди мифтердеги кудайлардан көрүүгө болот. Гомердин нукура диний сезимдери кудайлар менен гана чектелбестен, болжолдуу нерселерди алдыга чыгарган: тагдыр, мажбур же каргыш, бул нерселерге жада калса Зевс дагы көз каранды. Тагдыр идеясы грек дүйнө таанымына таасирин тийгизип, илимдин табигый калыптануусунун булагы болгон деген божомолдор да жок эмес (Рассел, 2022: 39).

Гомердин кудайлары аристократиялык жоокерлердин кудайлары болуп, жерди иштетип пайда тапкан карапайым калктан алыс болгон. Дүйнө жүзүндө көпчүлүк диндерде кудайлар башка жандарды багынтуу образында сүрөттөлсө, Гомердин кудайлары Олимпте жай отуруп, шарап менен тамагын чайкап, оюндун, музыканын рахатына баткан кудайлар. Гомердин адам-каармандары да изгилик жасоо аракети менен өзгөчөлөнбөйт. Мисалы, Пелопстун үй-бүлөсүнүн бактылуу үй-бүлөлүк жашоону жашаганын көрбөйбүз. Пелопс өз атасы Тантал колдуу болуп кудайлардан өч алыш үчүн анын эти тамакка салынып берилген. Убакыт өтүп Пелопстун кайрадан жаралышы кудайлардын кыжырын келтирип каргышка калган. Натыйжада кудайлардын каргышы Пелопстун эки уулуна, Атрея жана Фиестага да тийген (Рассел, 2022: 40).

Илиада жана Одиссея жаралган учурда дүйнө, паралелдүү түрдө аң-сезимди өзгөрткөн маанилүү окуяларга, тактап айтканда, чыгышта Конфуций, Будда жана Зороастрдын пайда болушуна күбө болгон. Ошол учурда падыша Кир II Персия (Ахеменилер) державасын негиздеген. Кийинчерээк Персия падышасы Дарий I доорунда гректер менен перстердин ортосунда согуш болуп өткөн. Согуштан кийин көптөгөн ойчулдар, философтор, илимпоздор куугунтукка алынышкан. Ошол замандагы кээ бир философтор качкын болушуп, мурун Ионияда берген насааттарын, ой-пикирлерин эми шаардан шаарга көчүп жүрүшүп жайылтышкан. Философтор кайсы шаарга барышпасын баардык шаарларда аларды жылуу тосуп алышкан. Анткени алар аркылуу адам баласынын аң-сезимине кам көрүү, илимди, билимди баалай билүү жана цивилизациянын идеялары коомчулукка сиңирилген эле.

Пресократ доорундагы философтор панпсихизмдин элементтерин жакташкан. Тагыраак айтканда, орточо эсеп менен 200 жылдык мөөнөттү камтыган доор Фалестин (б.з.ч. болжол менен VII к. аягы – VI к. башы) төгөрөк идеясынан Демокриттин (б.з.ч. б.м. 460-370) өлүм теориясына чейин философиялык тарыхый доорду камтыган. Бул тарыхый доордо жашаган жана эмгектенген философтордун аргументтери аз, бирок идеяларын жана концептерин сүрөттөп тилдин кооздугун өнүктүрүп интерпретациялоого көп көңүл бурушкан. Милет мектебинин өкүлдөрү болуп эсептелген Фалес, Анаксимандр (б.з.ч. б.м. 610-546) жана Анаксимендин (б.з.ч. б.м. 588-525 чен) көз караштарынан панпсихизмдин алгачкы элементтерин көрүүгө болот. Алардын эмгектери мифологиялык же теологиялык эмес, метафизикалык мүнөздө болгондугу менен айырмаланып турат. Баардык нерселер эмнеден жаралган? Баардык нерселер эмнеден келген? Космосту кантип таанып билүү мүмкүн? Биз жашоону, кыймылды жана жанды кантип билебиз? – деген сыяктуу суроолорду алгачкылардан болуп коюшуп системалык түрдө жооптогонго аракеттенишкен. *Psyche* термининин келип чыгышы да ушул доорго таандык. Алардын түшүндүрмөсү боюнча “психе” бул тирилткен жана баардык нерселерде кыймыл жаратып турган, жада калса ойлордун идеялардын кыйымылын өндүрүп турган энергия. (Skrbina, 2017: 23-24)

Кийинчерээк б.з.ч. V к. байыркы Грециянын Самос аралында эң көрүнүктүү философтордун бири Пифагор төрөлгөн. Анын философиялык көз караштары жана дүйнө көрүмү байыркы доорго кандай таасир тийгизген болсо, заманбап доорго да ошондой эле таасирин тийгизип күчүн жоготпой келүүдө. Аң-сезимге болгон таасиринен улам ал жер бетинде жашаган эң маанилүү адамдардын тизмесине кирет. Пифагор дүйнөлүк деңгээлдеги мааниге ээ болгон математиканы дедуктивдик жол менен чечүү ыкмасын ойлоп тапкан. Пифагордун математикасы мистицизмдин өзгөчө түрү менен тыгыз байланышта болгон. Математиканын философияга болгон таасири дал ушул Пифагорго барып такалат. Бирок бул абал пайда алып келген сыяктуу эле терс таасирин да тийгизген. Самос аралынын падышасы Поликраттын иш-чараларына нааразы болуп Египетке сапар алат, Египетте жетиштүү тажрыйба алгандан кийин Италиянын түштүк тарабында жайгашкан Кротон шаарында жашап калат. Кротондо Пифагор тарабынан уюштурулган уюм эң таасирдүү уюмдардын бирине айланган. Бирок ошого

карабастан Кротондун эли аны кууп жиберишкен, андан кийин көчүүгө мажбур болуп Пифагор Италиянын түштүгүндөгү Метапонт шаарына көчүп кетип өмүрүнүн аягына чейин жашоосун ошол жерде өткөргөн. Андан көп өтпөй Пифагорду “сыйкырчы жана көзү ачык болгон” - деп мифологиялык каарманга айлантат башташкан. Себеби тарыхта Пифагор эң кызыктуу жана табышмактуу инсан болгон, алгачкылардан болуп математика мектебин ачкан, ошол эле учурда реинкарнацияга болгон ишениминен улам диний иш-чараларды уюштурган. Анын дал ушундай көп кырдуулугу анын тарыхта из калтыруусуна себеп болгон (Рассел, 2022:69).

Пифагордун көз карашында “биринчиден, жан - бул түбөлүктүү, экинчиден, жан - башка жандыктардын денесине көчүп жүрөт, үчүнчүдөн, дүйнөдө болуп жаткандын баары кандайдыр бир убакыттын өтүшү менен кайрадан кайталанып турат, ошондуктан бул дүйнөдө эч нерсе өзгөрбөйт, ал эми төртүнчүдөн, баардык тирүү жандыктар өз ара тектеш деп саноо зарыл.” (Аалиева, 2008:78)

Белгилүү болгондой “баардык нерселер - сандын маңызы” сөзү Пифагорго таандык. Анын бул сөзү азыркы учурда бир караганда түшүнүксүз жана логикасыздай сезилет. Бирок Пифагордун түшүнүүсүндө түшүнүктүү эле көрүнүш. Анткени анын ою боюнча бул дүйнө атомдордон турат, ошол сыяктуу эле адам баласы да атомдордон турат. Муну менен Пифагор арифметиканы физикага ошондой эле эстетикага айландыруу максатын көздөгөн. Математиканын түбөлүктүү жана анык акыйкаттын булагы болуп, сезимден жогору турган интеллигибелдүү дүйнөгө окшоштугун көрөбүз. Так жана даана формаларга ээ болгон геометрияда бул сезимтал дүйнөдө эч бир заман так жана даана боло албайт. Демек так жана даана ойлор идеал менен бирге туруп сезимтал объекттерге карама-каршы турат. Бул ой толгоонун сезим тутумдан жогору турарынын дагы бир далили. Мистикалык доктриналары болгон убакыт дагы жана түбөлүктүүлүк мамилелери дагы нукура математикадан колдоо көрөт, анткени математикалык объекттер мисалы сандар түбөлүктүү жана убакытка баш ийбейт. Ушул сыяктуу түбөлүктүү объекттер Кудайдын ою катары кабыл алынышы мүмкүн. Бул жерде Платондун “Кудай - бул геометрия” доктринасы алдыга чыгат. Сэр Джеймс Джинстин ою боюнча Кудай арифметика менен алектенет. Пифагор жашаган доордон баштап айрыкча Платон учурунда акылга

таянган дин толугу менен математиканын жана математикалык методдун таасири астында болгон. Пифагор менен башталган диний философия үчүн мүнөздүү болгон математика менен теологияны айкалыштырылуусу Орто кылымда, Жаңы доордо, жада калса Канттын дооруна чейин уланып келген (Рассел, 2023:37).

Орто кылымдарда христиандык догмалар Кудай концептин күчөтүп, “рух” түшүнүгү терең изилдене баштаган. Үчтүк рух пайда болгон: Ата (Кудай), Баласы (Иса) жана Ыйык рух. Мындай өзгөрүүлөр монотеисттик диндин жайылышына алгачкы кадам болгон. Бул доордо да панпсихизмдин өкүлдөрүн көрүүгө болот. Мисалы, Августин “Кудайдын шаары” (бож. 410 ж.) аттуу эмгегинде Аристотелдин материя теориясын улантып өнүктүргөн. Аристотель үчүн от менен абанын жогору көтөрүлүшү, суу менен жердин төмөнгө түшүшү табигый түрткү болсо, Августиндин ою боюнча от менен суунун табигый касиети жогору көтөрүлүү, жер менен суунун касиети төмөнгө түшүү деп эсептеген. Ал касиет Кудайдын сүйүүсүнө алып келет, Августиндин ишениминде Кудайдын сүйүүсү ар бир жасалган кыймылда камтылган (Skrbina, 2017:72).

Христиан ойчулдардан бири Франциск (1181-1226) панпсихизм элементтерин колдонгон. Анткени анын ою боюнча Кудайдын касиеттери табияттын ар бир катмарында бар, анын пикири боюнча нерселердин баардыгы жан менен камсыздалган. Ал жаныбарларга болгон сүйүүсү менен да белгилүү болгон, ал жаныбарларды, курт кумурскаларды жана аска тоолорду да жандуу катары жогорку даражада туткан (Skrbina, 2017:73).

Фома Аквинский (1225-1274) *Summa Theologiae* аттуу эмгегинде “Нерселердин өмүрү эмнеде?”(18 суроо, 1а бөлүмү) - деген суроону берет. Өз аргументтери менен Фома Христиандардын рух түшүнүгүнө шек келтирген, анын ою боюнча аң-сезимге бир гана адам ээ эмес. Жаныбарлар жана өсүмдүктөр да аң-сезимге ээ. Мисалы, табигый кубулуштар суунун агышы, жылдыздардын түшүшү “өз алдынча кыймылдай” көрүнүшү мүмкүн. Бирок чындыгында бир кыймыл-аракет жөн жерден чыкпайт, ага сөзсүз бир нерсе таасирин тийгизиши керек. (Skrbina, 2017:75).

XVI жана XVII кылымдарда панпсихизмдин философия тарыхында актуалдуу темалардын бирине айланганын көрүүгө болот. Анткени буга чейин маанилүү орунду ээлеп келген христиан дүйнө көрүмүнүн механикалык дүйнө көрүмү менен алмашуусу панпсихизмдин көптөгөн тармакта сүйкүмдүү көрүнүшүнө себеп болгон. Филлип Ауреол Теофраст Бомбаст фон Хохенхайм Парацельс (1493-1541), Джероламо Кардано (1501-1576), Бернардино Телезио (1509-1588), Франческо Патрици (1529-1597), Джордано Бруно (1548-1600), Томмазо Кампанелла (1568-1639), Рене Декарт (1596-1650), Маргарет Кавендиш (1623-1673), Бенедикт Спиноза (1632-1677), Готфрид Вильгельм Лейбниц (1646-1716) сыяктуу философтор панпсихизмди жактоо менен бирге, ага басым жасашкан. Булардын арасында Лейбництин ролу чоң.

1.2. Лейбництин монадасы

“Метафизика” түшүнүгүнө алгачкылардан болуп классикалык грек философу Аристотель (б.з.ч 384-322ж.ж.) аныктама берүү менен бирге (Aristoteles, 1996. III-IV) “болум” (being) деген эмне?”- деген эң маанилүү суроону койгон. (Woolhouse, 2002:54). Аристотелдин жолун улантып Лейбниц “Субстанция” деген эмне? - суроосун алдыга чыгарат (Leibniz, 2004:16). Аристотелге таандык жооп субстанция же болумду түшүнүү жолу болгон. “Бул дүйнө” же “башка дүйнөнүн” эмнеден турарын жана башка нерселердин эмнеге көз каранды экенин түшүнүп билүү аркылуу аңдоо мүмкүн. Муну менен Лейбництин жана анын замандаштарынын “Субстанция” эмне? - деген суроого кылган мамилелерин түшүнсөк болот. Критикалык жана борбордук философиянын эбегейсиз баалуулугун Лейбництин көз карашы аркылуу аңдап түшүнүү мүмкүн. Көптөгөн башка суроолорго же проблемаларга болгон жооптор да андан көз каранды. “Биринчи жана архитектуралык илим” катары метафизикага шилтеме кылып, Лейбниц “субстанцияны” фундаменталдык маселе катары карайт (Leibniz, 2005:39). Декарттын субстанцияга карата болгон көз карашынын аны туура эмес түшүнүүгө алып келгенин Лейбниц төмөндөгүдөй баяндайт: “Мен жөнүндө айта турган болсок, Картезиандыкка тиешем жок. Мен философиянын бардык жаңылоочулары үчүн жалпы болгон эрежени карманамын: корпореал кассиетерин түшүндүрүүдө чондугу, келбети жана кыймылы колдонулушу керек. Декарттын өзү, менин оюмча, бул ыкма эрежесин жөн гана сунуштаган, анткени актуалдуу

маселелерге келгенде, ал өзүнүн күчтүү ыкмасын толугу менен таштап, кандайдыр бир укмуштуудай гипотезаларга капысынан секирип кеткен... Ошондуктан мен Аристотелдин китептерин Декарттын медитацияларына караганда көбүрөөк жактырам деп айтуудан тартынбайм. Картезиандык болуудан алысмын! Мен чындыгында, Аристотелдин сегиз китебин (*Физика*) толугу менен ремформаланган философияга залал келтирбестен кабыл алууга болот деп кошумчалайм. Бул өзү эле Аристотель менен модерндин элдешпестиги жөнүндөгү аргументтерге жооп берет.” (Greber, 2009:7).

Бул сыймыктануу жөн жерден келбегендигинин далилине Лейбництин субстанция жөнүндөгү философиялык көз караштары далил боло алат. Анын көз караштары жана идеялары философиянын көптөгөн агымдарына салым кошкон. Лейбниц Кудай жана жаратылган дүйнө ортосундагы мамилелер, маселенин табияты, физика жана динамикалык илимдер, адам эркиндиги, дене менен аң-сезимдин мамилелери, аң-сезимдин табияты жөнүндө философиялык ойлорун айтып кетет.

Субстанция - “болум” жана реалдуулуктун табияты боюнча суроолор Лейбницти ар дайым кызыктырган жана ал өмүрүн коштогон үч эмгегин мурастаган, алар: “Метафизика. Метафизика жөнүндө дискурс”, “Жаңы система” жана “Монадология”. Ар кандай көз караштар айтылып келсе да, XVII-XVIII кылымдагы “субстанция” түшүнүгү Аристотель жана схоластикалык философтордун ой толгоолорунан таасирленген. Мисалы, Фома Аквинский сүрөттөгөн түшүнүктүн Лейбницке болгон таасири күчтүү болгон, ал муну менен эле чектелбей Декарттын жазгандарына дискуссия жүргүзгөн. Лейбництин көз карашында субстанция эки тараптуу болгон. Позитивдүү тарабы – Аристотелдин салттуу аспектерин жаңыдан жаратуусу болсо, ал эми негативтүү тарабы - Декарттын айткан сөздөрүнө өзгөчө материалдык субстанция жөнүндөгү көз караштарына каршы чыгуусунда жатат. Лейбниц Аристотелге таандык болго индивидуалдуу субстанция түшүнүгүн жактоо менен бирге, Декарттын “Философия принциптери” аттуу таасирдүү эмгегиндеги метафизикалык схемага каршы чыккан. Декарттын ою боюнча реалдуулуктун же болумдун эки категориясы бар: материалдуулук (корпоралдуулук) жана имматериалдуулук (инкорпоралдуулук же руханий реалдуулук). Реалдуулуктун даражасы же дене

катары же аң-сезим катары бар болот, көрүнөт. Бул субстанциалдык түрлөрдүн ар бирин Декарт алардын табиятын, маңызын билдирген принципалдык касиеттер деп атайт. Корпоралдуу субстанциянын принципалдык касиети туурасынан, узунунан, тереңдигинен да кеңейет. Ошондой эле атрибут катары денеге таандык бардык нерселер ар дайым кеңейүү касиеттерине ээ. Чоңоё турган нерсенин бир гана жөнөкөй абалы бар. Аң-сезимдин принципалдуу касиети бул “ойлонуу”: аң-сезимде эмне гана болбосун бул жөнөкөй ойлонуунун ар кандай абалдары. Демек, элестетүү, жаңы нерсени табуу жана эрктүү жашоо бир гана ойлонгон нерсеге таандык (Leibniz, 1998:9).

Бул категориялар чексиздикти камтыйт, эң күчтүү, жаратылбаган субстанция (*Кудай*), жана көптөгөн жаратылган чектүү субстанциялар (*адамдын аң-сезими*). Биринчиси Кудай жараткан материалдуу дүйнөнү камтыйт. Ал жерде көптөгөн ар кандай инкорпоралдуу субстанциялар (*биздин аң-сезимдерибиз жана Кудай*) болсо да, башка корпоралдуу субстанциялар жок. Декарт денени (*мисалы адам денеси, мышык денеси же дарак сыяктуу*) көптүк санда колдонот, бирок алар ар башка корпоралдуу субстанциялар эмес. Адам баласынын аң-сезиминен тышкары (*периштелер сыяктуу жогорку нерселер*), Кудайдын жаратканы үзгүлтүксүз, жөнөкөйлүк, бир тектүү материалдык массаны ар кандай бөлүктөргө бөлүштүргөн. Декарттын схемасында индивидуалдык материалдуу субстанция жок, бир гана материалдуу субстанция бар. Аң-сезимдер жана Кудай инкорпоралдуу субстанция болуп эсептелинет, Кудай чексиздикти билдирип башкалар тарабынан жаралбаган субстанция болсо, адамдын аң-сезими чектүү жана жаратылган субстанция болуп саналат. Биздин денелерибиз (адам денеси, мышыктар жана дарактар) жөн гана ар кандай чоңоё/кеңейе турган материалдуу субстанциянын бөлүктөрү. Лейбниц болсо материалдуу субстанциянын объективтүүлүгүн баса белгилейт. Анын көз карашында индивидуалдуу субстанциялар - булар “толук болумдар”, “биримдиктер”, “чыныгы жалгыз болумдар” жана алар бөлүнгүс (Leibniz, 1998:10). Лейбниц субстанциянын өзгөчөлүгүн биримдикте жана бүтүндүктө көрөт, кокустук биримдигине (*unit per accidens*) караганда *биримдик өзүндө* (*unit per se*) схоластикалык терминологияны колдонот. Мисалы, үйүлгөн таш ал бир үймө, бирок бул

кокустук же топтоо аркылуу бириктирилген нерсе. Бирок адам баласы интеграцияланган биримдик, ал *per se* биримдиги (Leibniz, 1998:10).

Лейбництин субстанциясы биримдикти билдирет (*per se* жана кокустук эмес түрү), мындай биримдиктерди мисалы катары келтиргенинен манилүү нерсе жок. Анын комментаторлорунун бир пикирге келише албагандыгы - бул аны кантип окуш керектигинде жатат. Себеби ар кандай шартка карата ар башка ойлонгонго окшоп кетет. Кандай болбосун, анын бүт нерсеге эки константасы бар. Бирисинин чечүүчү ролу бул индивидуалдык акыл-эс же жан сыяктуу нерселердин субстанциялуу биримдиги же Лейбниц өзү атагандай “субстанциялдуу форма” (же “монада”). Экинчисинин буга байланыштуу, өзүнөн өзү субстанциялуу нерсе болуусун четке кагуу. Ар кандай шартка карата Лейбництин субстанция биримдигин көрсөткөн эки башкы теорияларды көрүү мүмкүн: корпоралдуу субстанция теориясы жана аң-сезим субстанция теориясы (Leibniz, 1998:10).

Р.Декарт, Б.Спиноза сыяктуу эле Г.В.Лейбниц да өз философиясын “субстанция” менен негиздеген, бирок рух менен материянын ортосундагы мамилени жана субстанцияны изилдөөсү радикалдуу түрдө алардан айырмаланып турат. Декарт үч субстанциянын бар экенин айтат: Кудай, рух жана материя. Спиноза болсо бир гана Кудайды субстанция катары көрөт. Декарт боюнча материяга чоңоюу таандык. Спиноза боюнча Кудайга таандык болгон атрибуттар бул чоңоюу жана ой жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрү болуп эсептелет. Лейбниц болсо чоңоюуну субстанциянын атрибуту болорун четке каккан. Анын көз карашында чоңоюу өзүндө көпчүлүктү камтыйт, ошондуктан ал субстанциялардын топтому. Ал эми субстанцияда чоңоюу болбошу керек. Ошол себептен ал субстанциянын чексиз сандан турганына ишенген, жана ал субстанцияны монада деп атаган (Leibniz, 2005:20).

Аристотелдин субстанциядан тышкары жаратылган эч нерсе бар боло албайт деген идеясынан таасирленген, андан илхам алган жана анын субстанция жөнүндөгү көз карашынын үстүндө иштеген Декарттын ою боюнча субстанция онтологиялык жактан көз карандысыз. Аристотелдин субстанциясы логикалык категорияларга бөлүнгөн: сандык жана сапаттык, предикаттар менен болуу принциби ж.б. Декарт бул көз карашты улантса да, субстанция ар дайым субъект

бойдон калат. Алар эч качан предикат болбойт. Спиноза аристотелдик-картезиандык критерияларды өзгөчө олуттуу кабыл алып, натыйжада субстанциянын жалгыз экендигин, тактап айтканда, бүтүндөй табият же реалдуулуктун субстанциядан турганын ачыктаган. Ушул сыяктуу эле Лейбниц да субстанциянын бар болушунун Кудайдан көз каранды экендигин, бир биринен жана башка нерселерден көз карандысыз экендигин айтат. Лейбниц Аристотелдин субстанция жөнүндөгү башка ойлорунан да абдан таасирленген. Анткени ал үчүн субстанция же монаданын маанилүү өзгөчөлүгү чыныгы индивидуалдуу болгондугунда жатат. Аристотель сыяктуу эле Лейбниц үчүн чыныгы индивидуалдуулук бул нукура биримдик жана предикациялоо субъекти болуп саналат. Лейбництин монадасынын түзүлүшү бөлүктөрдүн жыйындысы, мүчөсү же топтому эмес. Монада эч кандай композиция да эмес, көз карандысыз бар болууга жөндөмдүү, ошондой эле индивидуалдуу иденттүүлүгүн сактап, жөнөкөй субстанциялар бир-бирине эч кандай таасир этпейт. Монадалар арасындагы байланышты, мамилени Кудай монадасы жаратат. Ал эми байланыш Кудайдын ар тараптуу берилген жолдорун рух монадасынын кабыл алуусунун чектөөлөрүнө жараша болот (Woolhouse, 2002:55-56).

Перцепция - бул бейандын кабыл алуу жөндөмдүүлүгү, баардык монадаларга таандык, ал эми апперцепция акыл-эс аркылуу кабыл алуу жөндөмү. Жогорку монадалардын акыл-эске жана илимге ээ болуусу, жөнөкөй жаныбарлардын монадаларынан айырмаланып Кудайга жакындоосуна алып келет. Аны биз аң-сезимдүү жан же рух деп атайбыз (Лейбниц, 2020:172). Монаданын маалыматты кабыл алуусу же түшүнүүсү бири-биринен көз карандысыз, Кудай тарабынан акыйкат катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Монадалардын терезеси жок (Лейбниц, 2020:172), демек бири-биринен көз карандысыз. Мисалы, микроскоптогу микро-жандыктардын бири-бири менен болгон байланышы жана кыймыл-аракетинин натыйжасында динамикалык өнүгүү жаралат. Дагы бир мисал менен чечмелей турган болсок, жумушка шашкан, бириси бөбөгү менен алек болгон жана бириси жер казып жаткан ж.б. адамдардын бири-бири менен байланышы жок, бирок ошол эле учурда динамика ичинде болгон монадалык өзгөчөлүктү көрүү мүмкүн. Лейбниц боюнча “ааламга ар тараптан кароо - бул канчалык көп жөнөкөй субстанция болсо, ошончо аалам бар, мааниси бир келечекке ар тараптан ар бир

монадалардын ар тараптуу көз карашы менен каралат” (Лейбниц, 2020:182-183). Кудай монадасынан берилеген буйрукка жараша мүмкүн болушунча ар түрдү өзгөрүүлөргө дуушар болот. Чындыгында индивидуалдуу жана жөнөкөй субстанциянын табигый шартта жок болуп кетүүсү Лейбництин ишеничине кирбейт. Анткени жалгыз гана Кудай тарабынан аннигиляция (*өлүмдөн кийинки дененин белгисиз абалга келиши же Кудай тарабынан өзгөрүүлүсү*) болбосо, алар жок болуп кете албайт. Монада убакытка көз карандысыз, анткени өзгөрүү же жок болуп кетүү жөндөмү табиятка таандык. Бул жерде Кудай тарабынан кыймыл-аракет болмоюнча табияттын жана убакыттын таасири алсыз. “Ошондуктан жанды денеден бөлүү касиетинде толук төрөлүү жана толук өлүү жөндөмү жок. Биз төрөлүү деп атаган түшүнүк бул жөн гана өнүгүү жана чоңойуу; ал эми өлүм болсо, бул жабылуу жана кичирейүү касиети”- деп Лейбниц түшүндүргөн (Лейбниц, 2020:190).

Бөлүктөрү жок бирдик бул монада. Бирдиктер биримдик түзүп же агрегаттары кошулуп жөнөкөй субстанция абалынан предикаттар пайда болот, анткени Лейбництин айтымы боюнча дүйнө бирдиктен башталат, башкача айтканда монада - бул дүйнөнүн башаты. Ал эми биримдикти түзбөгөн, бөлүктөрдөн турбаган жалгыз жана монада - бул Кудай. Анткени ал монадага эч бир биримдик дал келбейт. Нукура бөлүнгүс жана талкалангыс, ал чоңойбойт жана кичирейбейт. Бул бир гана субстанция бар болгону. Лейбництин мындай ойлору философиялык монизм багытына ишенгенин көрсөтүп турат. Анын көз карашында “Бул көп түрдүүлүк биримдик жана жөнөкөйлүүлүктүн баарын камтышы зарыл. Анткени табигый өзгөрүүлөр акырындык менен келет, кээ бир нерселер өзгөрөт, кээ бир нерселер такыр өзгөрбөйт. Ошол себептен жөнөкөй субстанциянын бөлүктөрү жок болсо да, анда көп түрдүү абалдар жана мамилелер болушу зарыл” (Лейбниц, 2020:164-165).

Жөнөкөй субстанциялардын болуусу зарыл; себеби топтомдон же агрегаттардан, жөнөкөйлөрдөн турган татаал субстанциялар да бар (Лейбниц, 2020:161). Субъективдүү аң-сезимдин жөнөкөйлүктөн башталуусу камтылган, мисалы жаңы төрөлгөн баланын аң-сезими жөнөкөй болот, убакыт өткөн сайын ал жөнөкөй аң-сезимге башка монаданын таасири менен дагы да агрегаттар кошулат. Бара-бара жөнөкөй монадага агрегаттар кошулуп, натыйжасында аң-сезим күнүмдүк адам

аң-сезимине айланат. Мына ушул жерден төмөндөгүдөй жыйынтыкка келлүү мүмкүн: Кудай эң жогорку субстанция, жалгыз, жалпы жана зарыл (болум), анын сыртында жана андан көз карандысыз эч нерсе жок. Ал мүмкүн болгон болумдун жөнөкөй натыйжасы... (Лейбниц, 2020:176). Демек Лейбництин Кудай түшүнүгү же жөнөкөй субстанциясы бул чексиз мейкиндикти камтыган монада болуп эсептелет.

Монаданын пайда болушу Кудайдан көз каранды жана жаралуу процессинде табигый себептер жөн гана агрегат катары жардам берип турат. Толук, бөлүнбөйт, чоңойбойт, формасыз жана бөлүнгүс. Табияттын чыныгы атому, бир сөз менен айтканда нерселердин элементтери (Лейбниц, 2020:161). Табият кошумча агрегат катары мейкиндикти же материяны түзүүгө жардам берет. Дүйнө атом сыяктуу көзгө көрүнбөгөн элементтерден турат (Лейбниц, 2020:161). Бул салыштырманы Лейбниц монаданы түшүндүрүүдө колдонгон, анткени ал убакытта “дүйнө эмнеден турат?” - деген суроого атомизм теориясы эң ыңгайлуу аргумент катары каралган. Бирок монада бөлүнгүс чоңойбогон мүнөзгө ээ. Декарттын материяны сүрөттөгөн теориясы, Лейбництин материя жөнүндөгү теориясын өнүктүргөнгө түрткү болгон. Себеби Декарттын көз карашында материя чоңоюу, кеңейүү жөндөмдүүлүгүнө ээ, жана ал материяны үч тараптан идентификациялоого болот: узунунан, туурасынан жана кеңдигинен. Монадалардын болсо эч кандай өлчөмгө ээ эмес, ошондуктан анын материя эместигине басым жасайт. Лейбниц мындай көз карашын башка эмгектеринде да ырастаганга аракеттенет. 1702-жылы Варигнонго жазган катында жөнөкөй субстанциялардын чындыгында бөлүнгүс, болгону алардын имматериалдуу экендигине байланыштуу ойлорун билдирет (Leibniz, 2005).

Буга чейин байкалгандай эле субстанция концепциясы философия тарыхында маанилүү орунга ээ. Субстанция жөнүндө кандай гана анализ жүргүзүлбөсүн өткөн чактагы улуу философтордун субстанция концептине берген мүнөздөмөлөрүнө кайрылбай коюу мүмкүн эмес. Анткени алар субстанция жөнүндө күчтүү же алсыз аргументтерди беришкенине карабастан, алардан кабарыбыздын болуусу зарыл. Далил катары айта турган болсок, субстанция концептинин катуу тамырлашкан салттуу ыкмаларына биздин анализибиз мындай концептти түшүнүүгө жол ачты. Биринчи тарыхый маанилүү аракет субстанцияга

концепт катары Аристотель тарабынан анализ жүргүзүлгөн жана субстанциянын өзгөрүүлөр аркылуу улана турганы баса белгиленген. Анын айтымы боюнча: “Субстанциянын эң негизги өзгөчөлүгү бул бир сандуулук жана бирдейлик, карама-каршылыкты кабыл алуу жөндөмүнө ээ болуучулук. Башка эч бир учурда карама-каршы келген нерсени кабыл алуу, сан жагынан бир сандуулукка алып келе албайт” (Hoffman & Rosenkrantz, 2007:29-30).

Бул көз караштын биринчи проблемасы Аристотель тарабынан белгиленгендей эле субстанциялардан башка нерселер өзгөрүүлөргө учурашы мүмкүн. Аристотель мисал катары ишеничти келтирип, анын бир учурда чын дагы, калп дагы болушу мүмкүн экендигине токтолот. Ишеним же пропозиция (proposition) субстанция эмес, бирок чындык-баалуулукка карата өзгөрүүгө дуушар болушу мүмкүн. Аристотелдин анализинде субстанциянын логикалык жактан болумдун абалын жетиштүү түрдө камсыздандырбагандыгы көрүнөт. Аристотель бул каршылыкка болгон жообунда мындай деген: “субстанция өз алдынча өзгөрүүгө дуушар болуп карама-каршылыкты кабыл ала турганы болсо, келишимдер жана ишенимдер кандай болбосун толук кандуу өзгөрүлбөгөн абалда калат. Бул Аристотелдин ички (*intrinsic*) жана релятивтүү өзгөрүүлөрдүн ортосундагы айырманын бар экенин алдын ала божомолдоп, жооп катары аны “өз алдынча өзгөрүү” (“*changing by itself*”) деп атайт. Аристотель абстрактуу биримдиктер (нерселер) өзгөрүүгө учурашы мүмкүн экенин, бирок субстанциядан башка мындай биримдиктер гана салыштырмалуу түрдө өзгөрүүгө учурай турганын аргументке жооп катары берет. (Hoffman and Rosenkrantz, 2007:30).

Муну менен бирге ички-релятивтүү өзгөрүү айырмалары ачык эмес, жана анын үстүнөн анализ жасалбаган, Аристотель муну объективтүү суроого эффективтүү жооп катары колдоно алган эмес. Биринчиден, бизге белгилүү болгон Аристотелдин рух доктринасында жандуу нерсенин “формасы” деп Сократтын жандын реинкарнацияланышын шылдың а алат; бирок ал ачык даана түшүндүргөндөй жан жандуу нерсенин гана формасын билдирип жана атомдордон турган нерселерден тышкары. Жана бул Аристотелдин чечими өз позициясынан эң бир күчтүү билдирүү катары кабыл алдым. “Башка категорияларга караганда, көз-карандысыз бар боло турганы бул бир гана субстанция” (Hammond, 1969:34). Аристотелдин айтымы боюнча: “Кээ бир

нерселер айрым-айрым бар боло алса, кээ бирлери боло албайт, булардын баардыгы мурда субстанция болушкан” (Hammond, 1969:35).

Декарттын көз карашында субстанция башка субстанциялардын жардамы жок эле өз алдынча толугу менен бар боло алат. Субстанция аркылуу биз эч нерсе болбогон нерсеге караганда бар болгон нерсенин көз каранды эместигин түшүнөбүз (Woolhouse, 2002:14). Мында “нерсе” субъектти түшүндүрсө, айланпа эмес болуп калат. Декарт боюнча “Кудай бул жалгыз гана субстанция аныктамаларына дал келген субъект”. Бирок Декарт дагын да мындай дейт: “Корпоралдуу субстанцияга жана аң-сезимге (жаратылган жана ойлонууга ээ болгон субстанция), булар жалпы концепт астында түшүнүктүү болот: макулдашуу алкагында бир гана Кудайдын бар болуусу керек болгон нерселер” (Woolhouse, 2002:17).

Декарттын оюнда индивидуалдык субстанцияны аныктоонун жолу бардай көрүнөт: Х-бул жөнөкөй субстанция, башка бирдик түшүнүк (субъект) жок болсо дагы Хтин бар болуусу мүмкүн. Декарттын оюу боюнча, Кудай бул жалгыз гана жөнөкөй субстанция.

Субстанция маселеси чындыгында байыркы доордон баштап метафизиканын борборунда орун алганына карабастан, заманбап табигый илимдердин өнүгүүсү менен бирге анын манилүүлүгү экинчи планга түшүп калганын көрүүгө болот. Заманбап философиянын субстанцияга карата болгон мамилесинен баш аламандыкты сезүү мүмкүн. Кээ бирлери бул маселеге душманча, кээ бирлери да анын эки жүздүү агенттери сыяктуу мамиле жасашат. Ал эми кээ бирлери үчүн дале болсо мода катары көрүнөт.

Жыйынтыктап айтканда, субстанциянын көз карандысыздыгы жана индивидуалдуулугу аң-сезимдин субъективтүүлүгүн жана уникалдуулугун аныктайт. Аристотелдин субстанцияга таандык мүнөздөмөлөрү, негизги жана экинчи даражадагы сустанцияларга карата берген түшүндүрмөлөрү, категориялары субстанциянын эмне экендигин изилдеген тунгуч теориялар катары баалуугу чоң. Мына ошол сыяктуу субстанцияны изилдөөдө Декарт, Спиноза сыяктуу философтордун да философиядагы ордун белгилей кетүү турган

иш. Ал турсун заманбап аң-сезим изилдөөлөрүнүн башында турат десек да жаңылышпайбыз. Бирок ошого карабастан аң-сезимге байланыштуу концепттердин жана гипотезалардын жетишсиздиги Лейбницти математикалык маселеден метафизикалык маселелерге басым жасоосуна алып келген. Натыйжада Лейбниц *Монадологияны* субстанциялардын системасы катары алгачкылардан болуп илим чөйрөсүнө сунуштаган. Анткени Лейбництин монада концепти Аристотель, Декарт же Спинозанын фундаменталдык суроолорго берген жоопторуна караганда акыйкатка дагы жакындай сезилет. Мына ушундан улам бул диссертациянын биринчи бөлүгүндө Лейбництин монадасын негизги аргумент катары түшүндүрүү аракети жасалды. Мына ушул аспекттен алып караганда азыркы күндө да актуалдуулугун жоготкон жок деп айтууга болот.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

ПАНПСИХИЗМ: АҢ-СЕЗИМДИ ИЗИЛДӨӨДӨ ЗАМАНБАП ЫКМА КАТАРЫ

2.1. Аң-сезимди изилдөөдө панпсихизмдин орду

Байыркы Грецияда философиянын жаңы түшүнүгүн киргизген жана жаңы усулдарды жараткан философ Сократтан баштап адамдын сырткы көрүнүшүнө эмес анын ички дүйнөсүнө көңүл бурулган. Бул жерде бир гана материализм маселеси каралбастан адамдын рационалдуу акыл-эси менен эмпирикалык сезимдеринин айкалышканда кандай натыйжага келе турганы маанилүү болгон.

Аң-сезим деген эмне? Аң-сезим - бул объективдүү чындыкты чагылтуунун жана кишинин айлана-чөйрө менен түзгөн байланышын максатка ылайыктап жөнгө салуунун жогорку формасы, башкача айтканда материялык дүйнөнүн мээде чагылышы (ФЭОК, 2004:49-55). Аң-сезим ой, сезим, туюм, билим, кыял, түшүнүктөрдүн, психологиялык кубулуштардын тутуму. Адамдын жана коомдун курчаган дүйнөнү жана өзүн таанып-билиш жөндөмү. Тышкы, материалдык дүйнөдөн таптакыр айырмаланат. “Ички дүйнө”, “жан дүйнө”, “рух” түшүнүктөрү менен маанилеш (ФТС, 2023:6-7). Биздин денеде болуп жаткан нейрондук алмашуулар, кан алмашуу, жүрөктүн согуусу жана дененин аткарган бүт жөндөмдөрүнүн биздин аң-сезимибиз менен кандай байланышы бар? Башкача айтканда биздин түш көрүүбүз, маанайыбыз, ой жүгүрткөнүбүз, аба-ырайга болгон сезимибиз жана башка субъективтүү ойлорубуз дене аркылуу жаралса, анда дене өлгөндө аң-сезим да өлөт, же эки айрым башка болсо, дененин өлгөнүнө карабастан ойлонуу процесси улана берет, “*Cogito ergo sum*” (Мен ойлонуп жатам, демек бармын), мындайча айтканда “ойлонуу жөндөмүм бар болсо, анда ал менин бар болуумду аныктайт”- деп Р.Декарт түшүндүрмө берген. Декарттын “адам ойлонуу жөндөмү жана денеден турат” - деп дуалисттик агымдын башаты болгону баарыбызга белгилүү. Бирок Фрэнсис Бэкон (1561-1626), Джон Локк (1632-1704) сыяктуу философтор буга каршы теорияны жакташкан. Алардын айтымы боюнча “адам нерсени сезим жана тажрыйба аркылуу таанып биле алат”. Немец философу И.Кант биринчи сезимдерге

тиешелүү болгон апостериордук билүү процессин түшүндүрүү менен бирге, априордук формадагы ой жүгүртүүнү аң-сезимде алдыга чыгарганга аракеттенет (Кант, 2016). Аң-сезим түбөлүктүү, ал кийин пайда болгон эмес деген көз караштар да бар. Демек, аң-сезимдин пайда болуусунун изилдөөлөрү азырынча эркин.

XIX к. жарымынан баштап немис филосоктору айткандай “өттү боор жана заараны бөйрөк чыгарган сымал аң-сезимди да мээ чыгарат” деп орой жана вульгардуу маанайда түшүндүрүшкөн (Garber, 2009:62). Бул ойду философтор ой жүгүртүү процесстеринде мээнин толук кийлигишүүсүн ошол замандагы заманбап технологиялык жетишкендик менен байланыштырышкан. Электрофизиологиялык ийгиликтердин натыйжасында ойлом процессинде мээ аркылуу нурланган электромагниттик термелүү болуп турат деген жобо чыгарылган. Бирок ойломдорду сүрөт тартуу же жазуу боюнча аныктоо мүмкүн эмес, анткени алар материя болуп эсептелбейт. Аң-сезим иллюзия эмес, биз элестеткендей жөнөкөй да эмес, аң-сезим - бул адам болуунун негизги же борбордук көрсөткүчү. Бирок аң-сезим бир гана адам баласында болбойт, аны биз иттер, маймылдар жана мышыктар менен бөлүшөбүз. Бирок аң-сезим кайсы булактан алынат? Мисалы нейробиолог Джулио Тонони аң-сезимди сиңирилген маалымат деп эсептейт, маанилүүлүгү көлөмү эмес сапаты. Мээ маалымат сиңдирүү жөндөмүнө жогорку даражада ээ. Бирок алынган маалыматтын кандай сапатка ээ экендигин билүү аң-сезимдин жөндөмүнө көз каранды, ал маалыматтын кайсыл бөлүктөрүнүн пайдалуу, канчалык керектүү экенин билдирет, бул иш-аракет баарлашуу процессинде жыйынтыгын көрсөтөт. Демек баарлашуу - бул инсандын социалдашуусунун негизги шарттарынын бири болуп саналат. Баарлашууда адам рационалдык маалыматты алып ишмердүүлүктүн ыкмаларын калыптандырып эле койбостон, окшоштуруу жана мурастоо жолу менен адамзат эмоцияларын, жүрүм-турум формаларын өздөштүрөт (Сооронбаева, 2016:20-21).

Аң-сезимди негиздеген тажрыйбаны табуу оңой иш эмес, аны биз төмөнкүдөй түшүнсөк болот: Аң-сезимдүү тажрыйбаны жөнөкөй түшүнүктөр менен аныктоого аракет кылуу жемишсиз болуп саналат. Материя же мейкиндикти аныктоо да ушундай эле иш-аракетти талап кылат. Биз кыла турган эң жакшы

нерсе бул бир деңгээлдеги сүрөттөрдү, мүнөздөмөлөрдү түшүнүү жана түшүндүрүү болуп саналат. Мындай мүнөздөмөлөр алардын кыйыр же тегерек табиятынан улам чыныгы аныктамалар катары талапка жооп бербейт, бирок алар эмне жөнүндө сөз болуп жатканын тактоого жардам бере алат. Ар бир адамдын аң-сезим тажрыйбасы бар деп ойлойм. Эгер баары ойдогудай болсо, бул мүнөздөмөлөр биз айтып жаткан нерсе экенин аныктоого жардам берет. "Субъективдүү сапат" тажрыйбабызды мүнөздөйт. Биз кабылдап ойлонгондо, иш-аракет кылганда, каузалдык ызы-чуу аркылуу маалыматты иштетет, бирок бул иштетүү адатта улана турганы белгисиз. Ички дүйнө да бар ал когнитивдик агент болгону. Бул ички аспект аң-сезимдүү тажрыйбанын жүрүшү натыйжа катары каралат. Аң-сезимдүү окуялар ачык түстүү сезимдерден тартып эң алсыз чөйрө жытына чейин, тилдин учундагы ойлордон баштап катуу оорудан тажрыйбага чейин; күнүмдүк үндөрдөн жана жыттардан музыкалык тажрыйбанын камтыган улуулугуна чейин; майда-чүйдөсүнөн баштап терең экзистенциалдык тынчсыздануунун салмагынан кычышууга чейин; жалбыздын өзгөчө даамынан баштап адамдын өздүк тажрыйбасынын жалпылыгына чейин. Булардын баары өзүнчө тажрыйбалуу сапатка ээ. Бардык көрүнүктүү бөлүктөрү адамдын ички жашоосу болуп саналат (Chalmers, 1996:20).

Аң-сезим тажрыйбасы көңүл буруп кароого татыктуу. Себеби ал тажрыйба көптөгөн сан жеткис варианттардан келиши мүмкүн, ар бири айры мүнөзгө ээ. Бул эч кандай философиялык оордугу жок тизме жана адамдын күнүмдүк турмушунда кабылдоонун натыйжасы болуп эсептелет.

Визуалдык тажрыйбалар. Көрүү тажрыйбасынын көптөгөн түрлөрүнүн арасында, түс сезимдери аң-сезимдик тажрыйбанын парадигмасы катары өзгөчөлөнүп турат. Алардын таза, көрүнгөн сапаттык табиятына сөз жеткис. Кээ бир түс тажрыйбасы өзгөчө таң калыштуу көрүнүшү мүмкүн, ошондуктан кылдаттык менен караганда (фокустоодо) өзгөчө жакшы болушу мүмкүн болгон аң-сезимдин сырына көңүл бурабыз. Азыр менин чөйрөмдө, менин текчемдеги китептен өзгөчө сары менен күрөң түс айырмаланып турат; эшикте жашыл түстөгү дарактардын жалбырактары, жаз мезгили келип Нооруз майрамынын жакындаганын көрсөтүп турат. Бирок кандай көрүнүштөр мындай сезимдерди ойготот? Эмнеге көргөн нерселерим ар түрдү нерсени билдирип турат? Мен алган

тажрыйбамды башка бирөөгө кантип жеткизе алам? Визуалдык тажрыйбага өлчөм аспектилери да кирет: жарыктык, караңгылык, тереңдик ж.б. Мисалы, караңгыда асманды караганда жылдыздарды курчап турган космостун тереңдиги мени ар убакыт таң калтырчу, анткени түңкү асмандагы табышмактуу жылдыздар, алардын көлөмү жана саны, визуалдык рахаты акыл-эсти жутуп жиберер тургандай көрүнчү. Дүрбү аспап катары визуалдык маселелерди чечүүгө жардам берет, алысты жакын кылып көрсөтүп ортодогу алыстык жок болуп кеткендей. Же микроскопту алалы. Бул аспап мен үчүн дагы, башка окумуштуулар үчүн дагы чоң жардамчы катары таанымал. Анткени микроскоп ойлоп чыгарылгандан баштап микродүйнөгө таандык көптөгөн ачылыштар болду, канчалаган вирустар жана бактериялар табылды айтсак сөз бүткүс жана бул визуалдык тажрыйба жандыктардын кандай болоорун бизге ачып бере алды (Chalmers, 1996:6).

Угуу тажрыйбалары. Кээ бир учурларда, үндөр визуалдыкка караганда да кызык сүрөттөлөт. Сүрөттөрдүн түзүлүшү чыныгы түзүлүшү менен дал келет, дүйнөнү түз жол сызыгы менен сүрөттөп беришибиз мүмкүн, а бирок үндөр абдан көз карандысыз сезилет. Менин телефонум чалганда кулактын ички аппараты титирейт, толкун абада пайда болуп, акыры менин кулагыма жетип кандайдыр бир жол менен, дээрлик табышмактуу жол менен мен ал шыңгыроону угам. Шыңгыроо физикалык объект катары мага көрүнбөсө да, кандайдыр бир түзүлүшкө ээ, түздөн-түз сүйлөөчүдөн келип чыккан жана аныктоого мүмкүн болгон толкундун формасы. Бирок, эмне үчүн ал толкун формасында болот жана ушундай үн сапаты пайда болушу үчүн кандай нейрондук алмашуулар болушу керек? Музыкалык тажрыйба, балким, угуу тажрыйбасынын эң бай аспекти жана ал тажрыйба жагымдуу музыка болушу керек. Музыка биздин аң-сезимибизди толугу менен жууп визуалдык тажрыйбага окшоп өз кучагына курчап алышы мүмкүн. Биздин кээ бир феноменалдык эстөөбүзгө музыка жеткизиши мүмкүн, ошондуктан бизге таанымал музыканы укканда бир окуяны, адамды же жерди элестетебиз (Chalmers, 1996:7).

Тактилдик тажрыйбалар. Тексуралар да башыбыздан өткөзгөн эң бай сапаттагы мейкиндикти камсыз кылат: жибектин текстурасын сезүү, муздак металлды сезүү, нымдуу колду сезүү, же тиштүү ээкти сезүү. Булардын баарынын өзүнүн

уникалдуу сапаты бар. Суунун, ширин пахтанын тактилдик тажрыйбасы ар бир адамда ар кандай көрүлөт (Chalmers, 1996:8).

Жыт сезүү тажрыйбасы. Эски кийим бөлмөсүнүн чириген жытын ойлоп көрүңүз, чириген таштандынын жыты, жаңы чабылган чөптүн жыты, жылуу жана жыттуу жаңы бышырылган нан, мөмө жемиштердин жыты жана арчанын түтүнү. Жыттар кандайдыр бир жагынан эң сырдуу болуп саналат жыт сезүү сезимдеринин бай, сезилбес, сүрөттөлгүс мүнөзүнө байланыштуу. Акерманн аны "үнсүз, тилсиз сезүү" деп атайт. Ар кандай сезимди түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон нерселер болсо да, ошол эле учурда сезимдердин сүрөттөлүшүн жеңилдеткен касиеттери бар. Көрүү жана угуу тажрыйбалары сыпаттоого боло турган татаал комбинаттык түзүлүшкө ээ. Тактиль жана даам сезүү тажрыйбалары көбүнчө кандайдыр бир объект менен түздөн-түз байланыштан пайда болот жана бул объекттерге шилтеме кылуу менен бай сүрөттөө үчүн сөз байлыгы түзүлгөн. Жыт малекулалар аркылуу сезилет. Ал малекулалардын тажрыйбасын биздин мурундагы рецепторлор аркылуу гана баштан өткөзөбүз. Жыттын сезүү жөндөмдүүлүгү айрыкча жырткыч жаныбарларды өтө курч болот, мисалы карышкырлар кандын жытын 1.5 километр узактыктан сезип билип алат.

Даам татуу тажрыйбалары. Психофизикалык иликтөөлөр даам татуу тажрыйбасынын адамга гана таандык экенин бере алат. Даамды кабыл алуунун төрт көз карандысыз өлчөмү бар: таттуу, кычкыл, ачуу жана туз. Бирок бул төрт өлчөмдүү мейкиндик биздин жыт сезимибиз менен айкалышып мүмкүн болушунча ар түрдүү тажрыйбаларды жаратат: түрк локумдары, сары май менен балдын аралашмасы, өзбек ашы, мөмө жемиштер, апам жапкан нандын даамы ж.б.

Ысык жана суук тажрыйбалары. Чыдагыс жайкы күндүн ысыгы, кычыраган чилде күндүн сууктугу такыр башкача сапаттагы тажрыйбаны берет. Ошондой эле күйүп турган отко жакындагандагы жана тоңгон музду кармаган тажрыйбаларды элестетели (Chalmers, 1996:9).

Оору. Бул көптөгөн философтордо парадигма катары аң-сезимдин тажрыйбасын билдирүүгө таандык болгон абал жана оору тажрыйбанын өзгөчө түрүн түзөт,

анткени сапаттык тажрыйбаларга кирет. Дененин кандайдыр бир структурасы менен түздөн-түз байланышы бар. Ошондуктан оору эң субъективдүү сезилиши мүмкүн. Бирок көпчүлүк учурда сенсордук тажрыйбага кирет. Көптөгөн оору тажрыйбасы бар: күйүп калуу оорусунан баштап чиркей чаккан ооруга чейин.

Башка дене сезимдери. Оору - сезимдердин эң эле маанилүү түрүнө кирет жана дененин өзгөчө бөлүктөрү менен гана байланышкан. Аларга баш оору да кирет, ачкачылык, кычышуу, кытыгылоо жана заара кылуу зарылчылыгы менен байланышкан тажрыйба. Көптөгөн дене сезимдери толугу менен уникалдуу сапаттар, биздин тажрыйбабыздан айырмаланып турган дагы башка сезимдер бар: коркуу, кубануу же космосто денени сезүү.

Менталдык образдар. Айлана-чөйрөдөгү же денедеги таанымал бир объектилер менен байланышпаган, бирок кандайдыр бир ички ойлор менен байланышкан образдарды биз психикалык образдар деп билебиз. Алар түздөн-түз визуалдык кабылдоодон алынгандай деталдуу болбосо да бирок адамдын оюндагы визуалдык сүрөттөр менен байланышкан бай феноменология пайда болот. Ошондой эле жаркыраган нерсени көргөндөн кийин кызыктуу түстүү үлгүлөрү же кимдир бирөө көзүн жумуп, кысып турганда жана күчтүү элестер пайда болот. Окшоштуруу түрлөрү адамдын фантазиясына жараша болот, жада калса тактиль, угуу "сүрөттөрүнүн" жыт жана даам сезүү аркылуу пайда болот. Бирок аларды аныктоо кыйыныраак себеби алардын байланышкан сапаттык сезими начарыраак болот (Chalmers, 1996:9).

Аң-сезимдүү ойлор. Биз ойлогон жана ишенген нерселердин кээ бирлери чындыгында жок. Бирок көптөгөн ойлор менен байланышкан кандайдыр бир өзгөчө сапаттык сезимдер бар. Бул тажрыйбанын өзгөчөлүгү өзүн-өзү ачык-айкын ойлогондогу пайда болгон ойлор жана адамдын аң-сезимине таасир этүүчү ар кандай ойлор. Бул көп учурда пайда болгон ойдун сапаттык сезими жана эмне экенин тактоо кыйын болгонуна карабастан мындай ойлор албетте жок эмес. Мисалы, мен карышкырды ойлонуп турганда эркиндикти сүйүү, үй бүлөгө кам көрүү жана табиятка таандык ойлор келет, бирок ошол эле кезде кыргыз Ала-Тоолорун ойлогондо такыр башка ойлор келиши мүмкүн: ата мекенди сүйүү, үй

жөнүндөгү ойлор. Булар когнитивтүү мүнөздөмөлөр аркылуу феноменалдык элестетүү ойлорун ойготот.

Эмоциялар. Көбүнчө сезимдер менен байланышкан өзгөчө тажрыйбага ээ. Бактылуу маанайдын жаркыраганы, чарчагандын терең депрессиясы, ачууланганда кызарганы, өкүнүчтүн меланхолиясы: булардын баары азыраак болсо да, аң-сезимдүү тажрыйбага терең таасирин тийгизиши мүмкүн болгон сезүү сыяктуу тажрыйбалар болуп саналат. Бул сезимдер бизде дайыма бар жана биз бардык аң-сезимдүү тажрыйбаларыбызды эмоциялар аркылуу билдирип турабыз. Бирок ар бир адамга жараша эмоциялар пайда болот, мисалы, эмоциялар бирисине калпты укканда күлкүнү жаратса, ал эми экинчисин кайгыртат. Демек бул тажрыйба ички сезимди тышка чыгаруучу, берүүчү тажрыйба жана бул ар бир адамдын сезүүсү менен байланыштуу.

Өзүн өзү сезүү. Адам кээде бул спецификалык элементтерден турган тажрыйбаны аң-сезимдүү бир нерсе бар экенин сезет: кандайдыр бир айлана-чөйрөдө өзүнүн бар болгонун сезип турат. Мисалы бул кандайдыр бир деңгээлде аң-сезимдин негизи болуп саналат, башка компоненттери жок болгондо да ал бар болот. Бул феноменология ушунчалык терең болгондуктан жана ачык айкын сезилбегендиктен, андан жогору өзгөчө элементтер болбосо да, кээде өзүн элес катары кабыл алат. Мына ошондон улам өз феноменологиясынан жогору бир нерсенин бар экенин тактоо кыйын (Chalmers, 1996:10).

Бул тизме Чалмерске таандык тизме жана биздин феноменалдык тажрыйбаны байытууга көмөк көрсөткөн аң-сезимдик тажрыйбалар. Чалмерстин айтуусу боюнча адам күнүмдүк турмушунда кабылдоодон өткөргөн тажрыйбаларга көз каранды, анткени адамдын аң-сезими күнүмдүк сезим жана эс-тутум аркылуу келген маалыматтарды алат. Ошондой эле даам-жыт же музыка-эмоция сыяктуу көптөгөн айкалышкан тажрыйбалардан сөз кылууга болот. Мисалы адам ооруп жатканда даарылар, түш көрүү, толкундануу жана чарчоо сыяктуу тажрыйбаларды башынан өткөрөт.

Адамдын эң баалуу жөндөмүнүн бири бул аң-сезим. Ошондуктан азыркы заманбап философияда өтө терең каралган багыт бул антропологиялык

философия, демек адамдын адам болгонун түзгөн изилдөөлөр бул аң-сезим философиясы (*Philosophy of mind*). Австралиялык философ Дэвид Чалмерс “аң-сезим субстанцияны түзгөн материяда да бар, ал субстанция өзү да аң-сезимге ээ”- дейт (Chalmers, 1996:12). Башкача айтканда физикалык субъект катары адам аң-сезимге ээ жана коомдук аң-сезим менен чектелбестен мамлекеттик жада калса дүйнөлүк деңгээлде аң-сезимге ээ. Чалмерстин айтымы боюнча адам колдонгон түрдүү аспаптар да аң-сезимге ээ бирок жөнөкөй деңгээлде. Мисалы: көз айнек, көзү азиз адамдардын таягы, уюлдук телефон жана унаа сыяктуу нерселер улантуучулук сапатка ээ аң-сезим болуп саналат. Көзү азиз адамдан таяктын эмне экенин сурасаң ал менин денемдин уландысы деп жооп берет. Демек адамдын аң-сезими анын денеси менен эле чектелбей турганын панпсихизм билими терең карайт.

Панпсихизм - бул аң-сезим адамга гана мүнөздүү нерсе экендиги менен чектелбейт. Башка жаныбарлар, ал тургай жансыз элементтер да аң-сезимге ээ же дүйнө жөнүндө субъективдүү дүйнөкөрүм менен объективтүү дүйнөкөрүм канчалык акыйкатка карата алыс же жакын деп коргогон философиялык окуулардын жыйындысы катары кабыл алынат. Теория катары аң-сезимди метафизика категориясында изилдөөгө болот. Субъективтүү идеализм жараткан дүйнөкөрүм негиздеген аң-сезим акыйкатты канчалык деңгээлде өзүнөн өткөрүп объективтүүлүгүн сактай алышы менен мааниге ээ боло алат. Башкача айтканда, субъективтүү идеалистер айтып келген “физикалык дүйнөдөгү объекттер биздин кабыл алуубуздан тышкары болбойт.” Бул тезисти жактаган жана өнүктүргөн Джордж Беркли (1685-1753) бардык нерселерди туюп билүү аркылуу кабыл алабыз дейт. Кабыл алынган объект менен анын кабыл алуусу шайкеш келсе, анда кабыл алынган бардык нерселер кабыл алуучу субъектте гана бар. Беркли окуусунда нерселердин бар болуусун кабыл алуучулуктун бар болуусу (*Esse - percipi*) катары көрөт (Беркли, 1978:178). Дагы баса белгилей кетчү философиялык багыт бул экзистенциализм (лат. *Existentio*, фр. *Existentialisme*) - бар болуу, жашоо. XX к. Батыш философиясында антропологиялык өнүктө өнүккөн таасирдүү багыттардын бири. Анын борборунда жашоонун маңызы, жекече эркиндик, жоопкерчилик жөнүндөгү маселелер турат. Бул багыттун өкүлдөрү катары Мартин Бубер (1878-1965), Карл Ясперс (1883-1969), Мартин

Хайдеггер (1889-1976), Габриэль Марсель (1889-1973), Жан-Поль Сартр (1905-1980), Альбер Камю (1913-1960) жана башка философторду атап кетүүгө болот. Панпсихизмдеги субъективтүүлүк, көз карандысыздык жана ички дүйнө идеялары экзистенциализмдеги адамдын «жашоо дүйнөсүн» түзгөн эркиндик, индивидуалдуулук, маанилүүлүк, билим баалуулуктарынын окшоштугун көрсөк болот. Жашоо дүйнө – бул материалдуу дүйнөнүн бир үзүндүсү эмес, тескерисинче руханий жана субъективтүүлүктүн дүйнөсү. Экзистенциализмдин негизги багыты бул коомчулук болумду индивидуалдык болумга карама каршы коюу жана бул эки чөйрөнүн түп тамыры менен үзүлтүккө учурашы. Адам эч кандай маңыз менен аныкталбайт: табият менен да, коом менен да, адамдын өздүк маңыз менен да. Анын бар болгону гана маанилүү. Экзистенциализмдин негизги принциби – болум заттан мурун болот, башкача айтканда адам адегенде бар, дүйнөдө пайда болот, анда аракеттенет, андан кийин гана адам катары аныкталат. Экзистенциалисттик көз карашка ылайык, адам убактылуу, чектүү жана түбөлүксүз бир жандык. Адамдын ар кандай аракетинин айкын, абсолюттук чегі катары өлүм идеясы экзистенциализмде дин сыяктуу орунду ээлейт, бирок бул философия агымынын көпчүлүк өкүлдөрү адамга башка дүйнөлүк перспективаны да сунуштабайт. Экзистенциалисттер адам өзүнүн өлүмүн андап-түшүнүүдөн качпашы керек деп эсептешет, ошондуктан индивидге практикалык аракеттеринин убаракерчилигин эскерткен нерселердин бардыгы жогору бааланат.

Чалмерс аң-сезимди кабылдоолор, ойлонуулар, сезгенүү, маалымдуулук катары көрөт. Анын көз карашында “аң-сезимди изилдөөдө көбү баш аламандыктын тузагына түшүшөт, психологиялык аң-сезим менен феноменологиялык аң-сезимдин ортосундагы айрыманы так аныкташпайт. Аң-сезим – бул кызыктуу, бирок кармалбай турган кубулуш, анын эмне экенин, эмне кылганын жана эмне үчүн эволюцияланганын так айтуу мүмкүн эмес. Бул жөнүндө окууга татыктуу эч нерсе жазылган эмес” (Chalmers, 1996:24-25).

Жөнөкөй тил менен айтканда панпсихизм – бул баардык нерселерде аң-сезим бар деген доктрина. Бирок кээ бир панпсихисттердин ал доктринага болгон ишеничи анчалык күчтүү эмес. Алардын ишеними боюнча баардык нерселерде аң-сезим болбосо дагы психикалык абалга ээ. Алар курулуштар, шаарлар жана сандардын

бар болгонуна ишенишсе дагы, алардын аң-сезими бар деген тезистен алыс. Аска зоолор же сандар аң-сезимге ээ болбосо да, жөн гана физикалык абал болгонуна карабастан кварк же протондун аң-сезимге ээ болоору боюнча божомолдор бар. Балким бул малекулада аң-сезимдин бар болуусун билдирбесе, же ачык айкын болбосо да панпсихистердин аныктамасында физикалык нерсени түзгөн баардык фундаменталдуу бөлүктөр (мисалы молекулалар) психикалык абалга ээ. (Brüntrup, Jaskolla, 2016: 19).

Панпсихизм кээ бир учурларда баш аламан көрүнгөн ойлорду четке кагат. Анын объективтүүлүгүн акыйкат катары кабыл албаган ойлордон коргонуу реакциясы. Бул ой карама-каршылыкты жаратып жатканына караганда, аң-сезим жөнүндөгү ар бир ой-пикир дайыма карама-каршы жыйынтыктарды жаратат. Батыш жана Чыгыш философтору аң-сезим маселесине дайыма өзгөчө көңүл бурушкан. Себеби панпсихизм жөнүндөгү аргументтер маданий жана тарыхый маалыматтардын негизинде кандайдыр бир салмакка ээ. Чындыгында панпсихизмди тастыктаган түздөн-түз далилдердин жок болгону жана ага каршы чыккан ой-пикирлердин да жок болгону аң-сезимдин бар болуусун же болбоосун аныктоодо кыйынчылыктарды жаратат. Ошондуктан да панпсихизм маселеси олуттуу изилдөөнү жана талдоону талап кылат.

Заманбап панпсихизм фундаменталдуу түрдө физикалык жана психикалык мүнөздөмөлөрдү камтыйт. Бул көрүнүш көптөгөн суроолорду чечүүгө жол ачат. Бул ыкма жөн гана панпсихизмди изилдебестен, ошол эле учурда панпротопсихизмге да көңүл бурдуртат. Психикалык мүнөздөмөлөргө аң-сезим жана анын аспектилери катары тажрыйба, феноменалдык мүнөздөмөлөр, интенционалдык жана кабыл алуу кирет. Панпротопсихизмдин панпсихизмден негизги айрымасы психикалык маселелерден тышкары протопсихикалык аспектен да каралышында жатат. Бул түздөн-түз психикалык болбосо дагы, мисалы квалиа сыяктуу конститутивдүү психикалык макромүнөздөмөлөр да кирет.

Конститутивтүү ыкма катары панпсихизмдеги 6 эң негизги бөлүмдү анализ кылуу жана заманбап панпсихизмде кандай тезистер караларын төмөндөгүдөй тизме аркылуу берүү мүмкүн:

1. Феноменалдык субъекттер - бул сапаттык касиеттерге ээ болгон субъект. Белгилүү болгон объекттерди билишет жана квалитативдик (феноменалдык, аң-сезимдүү) абалда кандай болоорун түшүнүшөт.
2. Ар бир жандуу нерсе эбегейсиз физикалык бирдиктерден турат.
3. Физиканын көз карашы боюнча физикалык бирдиктер бир гана физикалык касиетке ээ, эч кандай квалитативдик (сапаттык) мүнөзгө ээ эмес.
4. Татаал системанын бардык глобалдык касиеттери анын курамдык бөлүктөрүнүн, алардын өз ара мамилелеринин жана мейкиндиктин касиеттеринин жыйындысынан келип чыгат.
5. Организмдин квалитативдик касиеттери бир гана физикалык касиеттерден чыкпайт, ал үчүн ошондой эле башка квалитативдик касиеттер керек.
6. Физикалык бирдиктер физикалык касиеттерге, ошондой эле квалитативдик касиеттерге ээ.

Жогорудагы тезистер физикалык ыкмадан панпсихизмге өтүү ыкмасы болуп саналат. Ошол эле учурда панпсихизм физикализмге фундаменталдуу касиеттерге карата кошумча жана кеңейтүү ыкмасы катары каралат (Brüntrup, Jaskolla, 2016:25-30).

“Феноменалдык аң-сезим” - заманбап илимий чөйрөдөгү аныкталбаган ички кубулуштарды шарт катары аныктаган. Феноменалдык аң-сезим – бул өзгөчө формаларда каралуучу жалпы касиет: оору, тынчсыздануу, кызыл түс, бензиндин жыты же кофенин даамы ж.б. Феноменалдык тажрыйба касиеттер же феноменалдык касиеттер аң-сезимдин абалдарынын феноменалдык өзгөчө формалары. Биз аң-сезимдин түрлөрү жөнүндө ойлогондо түшүнүктөрдү колдонобуз. Алардын кандай сезим же кандай абал экенин эске алганда "феноменалдык концептер" дейбиз. Мисалы, мен ооруган убакытта, өзүмдүн оорума көңүл бурам, ал жөнүндө сезимимдин кандай экенин ойлоном, ошентип мен өзүмдүн оорум жөнүндө феноменалдык концептти түзөм. Панпсихизмдин стандарттуу версияларына ылайык, феноменалдык аң-сезим панпсихизмдин

кандайдыр бир баштапкы формасы («микро аң-сезим») физикалык ааламдын негизи. Ошондуктан, мисалы, физикалык касиет катары физикада масса, заряд негизги катмарлары катары каралат. Панпсихисттер мындай феноменалдык касиеттерди ойлош үчүн орчундуу негиздер бар деп эсептешет, ошондой эле бул ааламдын негизи болушу мүмкүн (Brüntrup, Jaskolla, 2016: 21).

Жөнөкөйлөтүү үчүн панпсихизмдин негизги аргументтерин карашыбыз шарт: (1) феноменалдык аң-сезим (2) структуралык же функционалдык аң-сезим (субъективтүү бирдиктердин кыймыл-аракетин изилдеген физикалык илим) (3) феноменалдык аң-сезим кандайдыр бир “категориялык негиз” катары болгон физикалык дүйнөнү структуралык эмес, фундаменталдык сапаттуу кылган аң-сезим, ал илимдер тарабынан жаратылыштын “курулуш материалы” катары таанытылган. Демек панпсихизм бул дүйнөнү жана ааламды фундаменталдык түрдө акыл-эс түзөт деген доктрина (Chalmers, 2016a).

Панпсихизм абсолюттук идеализмден айырмаланат, ага ылайык дүйнө аң-сезимден жана алардын иш-аракеттеринен гана турат. Ошондой эле дүйнө акылсыз физикалык нерселерден турган материализмден айырмаланат. Ал субстанциялык дуализмден көз карандысыз болушу мүмкүн, аң-сезимдик менен физикалык эки категория бири биринен айырмаланат, экөө бир учурда фундаменталдык дүйнөнү түзө албайт. Панпсихисттер ааламды психикалык жандыктар негиздейт жана бардык жерде бар болуу алардын өзгөчөлүктөрү деп ырасташат. Бирок ал бул ааламдын негизи жана бардык жерде бар болуу жалгыз өзгөчөлүгү эмес. Мунун метафизикалык системада чечүүчү көптөгөн жолдору бар. Окумуштуулардын акыркы талаш-тартыштардын жалпысы физикалык түзүлүш идеясы тегерегинде жүрөт. Өзүнөн өзү жооп бере албаган чындыкты негиздөө физиканын лексикасынан чыгып кеткен ички фактылар менен толукталышы керек. Физика илиминде панпсихизм абсурд катары кабыл алынууда, анткени физикалык кубулуштар же байланыштар бул жөн гана материянын өзгөчөлүктөрү болуп саналат. Ал эми заманбап технологиялык жетишкендиктер болсо мунун карама-каршысын көрсөтүүдө. Мисалы, биздин заманга чейинки доордо адам баласынын күйүүчү оттун сырын ачуусун бул дүйнөнүн башаты деп божомолдошкон. XIX к. жарыктыкты фундаменталдык негиз катары изилдешсе, Клерк Максвелл (1831-1879) аны электромагниттик

радиация катары аныктаган. 1300-жылдары жумуртканын кантип чоң жаныбар болорун элестетүү кыйын болсо, 1800-жылдары болсо, бат жайылган жугуштуу оорулардын алдын алуу мүмкүнчүлүгү жомоктой сезилген. 1970-жылдары адамдын баштын сөөгүн ачмайынча мээсинин кантип иштегенин билишкен эмес. 1990-жылдары мээнин функционалдык кыймыл-аракетин изилдеген магниттик-резонанстык томография (МРТ) ойлоп табылгандан кийин гана мээге карата болгон мамиле өзгөргөн. Азыркы учурда фундаменталдык субстанциянын бар болуусу божомол бойдон калууда, бирок алдыга жылууда токтобош керек (Goff, 2017:6).

2.2. Тезис, антитезис жана синтезис: материализм, дуализм жана панпсихизм

Биздин тезисибиз материализм (*же физикализм*): тактап айтканда, баардык нерсе фундаменталдык физикализмден турат. Биздин антитезисибиз дуализмдеки фундаменталдык психикализм. Ал эми синтез болсо панпсихизм болуп саналат: бул фундаменталдык физикализм жана фундаменталдык психикализм бардык нерсе камтыган фундаменталдуу физикалык жана фундаменталдуу психикалык аң-сезим. (Chalmers, 2016a:20).

Тезисизке көңүл бурула турган болсо, материализмди түшүнүүдө Лейбництин метафизикалык монадаларын аргумент катары алууга болот. Монада фундаменталдык материя катары субстанция аркылуу түшүндүрүлгөн, анткени Лейбниц фундаменталдык материяны изилдегенде математиканын алсыздыгын көргөн. Биринчиден, философиялык монизм агымы бир гана фундаменталдык материализмге таандык, башкача айтканда, баардык нерсенин башаты жалгыз гана монададан турат. Экинчиден, монада бул бирдик, болгондо да жандуу бирдик. Жандуу - демек аң-сезимге ээ. Лейбництин монадасы чексиздикке таандык субстанция тагыраагы Кудай субстанциясы. Монадада кичирейүү же чоңойуу жөндөмдүүлүгү жок жана анын терезеси (ачык тарабы) жок. Бул аргумент ар бир субстанциянын көз карандысыздыгын билдирет. Субстанциялар арасындагы байланыш Кудай субстанциясы аркылуу гана аң-сезимге ээ боло алат. Монадалар бири-биринен таасирленет деген ой жаралышы мүмкүн, бирок чындыгында субъективтүү тажрыйба, ой-толгоо, сезип билүү туюму, түш көрүү, түстөрдү, татымды же жытты айрымалай билүү жөндөмдүүлүгү бир гана Кудай

монадасынан таасирленет. Демек монада бул субъективтүү субстанция, ошого байланыштуу субъект-объект маселелери алдыга чыгат. Мисалы, кызыл түстү аң-сезим кабыл алып, анализдеп, субъективтүү ой-толгоолорду жаратат. Бирисине кызыл түс кызгылт болуп көрүнсө, экинчисине кочкул кызыл түс болушу мүмкүн. Ар бир монада индивидуалдуу бирдик болгондуктан аң-сезимдин калыптанышы Лейбництин айтымы боюнча алгач Кудай субстанциясы менен байланышта болот. Канчалаган математикалык, физикалык жана химиялык кубулуштар механизмдүү кыймыл аракеттер же динамика аркылуу түшүндүрүлсө да, негизги фундаменталдык кубулуштарды Кудайсыз түшүндүрүү маселе жаратат.

Азыркы күндө аң-сезимди математикалык саноо же эмпирикалык тажрыйба менен аныктоодо заманбап технологиялар жана ыкмалар колдонулууда. Аң-сезим “ички жашоо” сыяктуу мааниге ээ. Маселен коёнектин үшүшүн же оор залалды көрүшүн анын ички дүйнөсү сезет. Эми отургучту алалы, отургучтун үшүшү же бир нерседен тепки алышы анын ички дүйнөсүнө эч кандай таасирин тийгизбейт. Муну Ф.Гофф “феноменалдык аң-сезим” түшүнүгү аркылуу түшүндүрөт. Анын айтымы боюнча феноменалдык аң-сезим бир гана адам баласына таандык эмес. Философиядагы буга чейин тартышылып келген түшүнүктөрдөн алыс, когнитивдик кыйынчылыгы жок аң-сезим. Бул түшүнүк адам баласына жана жаныбарларга да таандык. Бизге белгилүү философиядагы же заманбап окуулардагы аң-сезим түшүнүгүнөн айырмаланат. Бир жагынан коёнек курчап турган дүйнөнү түшүнүшү мүмкүн, бирок өзүнүн бул дүйнөгө таандык экенин билүүсү божомол. Ага карабастан коёнек өз ордун бул дүйнөдө көрбөсө да, ички дүйнөсү менен жашоосун улантканда маселе жаралбайт. Коёнек феноменалдык “аң-сезимге” ээ экендигин ачык көрсөтөт. “Феноменалдык аң-сезим” бул техникалык түшүнүк, ал бул дүйнөнүн акыл-эс түшүнүгүнүн бир бөлүгүн билдирет. Ошондой эле бардыгыбыз коёнек болууну же дагы башка жаныбар болууну элестете алабыз, а бирок таш болууну же аска-зоо болууну эч элестете албайбыз (Goff, 2017).

Феноменалдык аң-сезим бул жалпы дүйнө көрүм жөндөмдүүлүктүнүн башкача түрлөрү: оору, тынчсыздануу жана ар түрдүү тажрыйбадан келген сезимдер: кызыл түстү көрүү, же бензиндин жытын билүү, же кофенин даамын татып билүү. Айрым феноменалдык аң-сезимдер: аң-сезимдүү абалдар, тажрыйбалык

касиеттер, же феноменалдык касиеттер. Феноменалдык концепт деп биз өзүбүздү башка феноменалдык абалда элестетүүбүздү айтабыз. Мисалы, анын (башканын) ордунда болуу кандай болду экен? Же бул жасалган иш-аракет кандай сезимдерди ойготот?” суроолоруна жооп издейт. Мисалы, мен ооруп ага көңүл бурсам, анда кандай сезимдер жаралышын ойлоном. Муну менен мен өзүмдүн оорум жөнүндө феноменалдык концепт түзөм.

Демек феноменалдык аң-сезим бул бир гана ой жүгүртүү касиети менен чектелбейт. Тажрыйба, психикалык абал жана эс-тутум аркылуу кабыл алынган феномендер менен уланат. Бирок ошол эле учурда чымындын терезеге келип урулуп кайрадан артка кайтып дагы да урулганын элестетели. Ал терезеге урулуп жабыр тарткан тажрыйбасы болсо деле, эмне үчүн дагы келип урунат? Же болсо бул абалды кандайча түшүнүү мүмкүн? Анын ички дүйнөсү тажрыйбасыз бир механизмби же эс-тутумуна кабыл алынбай калган маалыматпы? Мына ушул сыяктуу жообу жок суроолор көп болууда. Бул жерде аргумент катары Гофф чектелүү аң-сезимге түшүндүрмө берген. Анын ою боюнча “чектелүү аң-сезим”-бул реалдуулуктун кандайдыр бир адекваттуу теориясы кээ бир феноменалдык түшүнүктөрдүн жок дегенде канааттандырылышын талап кылышы керек. Концепт реалдуулукка жооп бериши керек Мисалы: Кудай концепциясы, Кудайдын бар болуусу менен гана канааттандырылат (Goff, 2017:3).

1927-жылы Б.Рассел “Материянын анализи” аттуу эмгегинде акыл-дене проблемасын жаңыча изилдеген. Ошол эле жылы Артур Эддингтон (1882-1944) өзүнүн Гиффиорддо өткөзгөн лекцияларында ушул теманы маселе катары көтөрүп чыккан. XX к. жарымынан баштап бул ыкма унутула баштаган, анткени жаңы физикалык ыкмалар өнүгүп алдыга чыккан. Бирок, жакында эле бул маселе кайрадан жаңыланып, “Расселлиан монизми (Расселдик, Russellian monism)” деп аталган мектеби жаңы ыкмаларды актуалдаштырды. Мында Расселдик монизмине байланыштуу аныктаманын бир нече варианттары бар, бирок булар негизинен негативдик жана позитивдик компоненттерди камтыйт:

Негативтүү компонент: Расселдик монизмдин негативдүү компоненттери физикалык илимдердин бул дүйнөнү изилдөөдө чектүү гана ыкмаларды колдонуусуна доомат коет. Нерсенин/материянын жөн гана байланышын,

диспозицияларын, тышкы жана ички компоненттерин камтыганына байланыштуу претензиялар ар кандайча айталып келүүдө. Расселдик монисттер болсо, физика үн ката албаган байланыштык эмес, категориялык, ички же структурасыз табият жөнүндөгү мүнөздөмөлөрдү белгилей кетүүчү материянын дагы кандайдыр бир табияты болуш керек деп ырасташат. Муну Гофф нерсенин/материянын “терең табияты” деп атайт (Goff, 2017:17).

Позитивтүү компонент: Расселдик монизмдин позитивтүү компоненти нерсенин терең табияты жөнүндөгү фактылардан аң-сезим жөнүндөгү фактыларга чейин априори бар деген мааниде материянын терең табияты аң-сезимди ачык айкын түшүндүрөт деген претензияны коюуда жатат. Эгерде менин мээмдин терең табиятына кире алсаңыз, анда менин аң-сезимимдин табиятын аныктай алмаксыз. Демек, биздин аң-сезимибиздин белгисиздиги же сыры биздин илимий жетишсиздигибизди түшүндүрөт (Goff, 2017:17-18).

Расселдик монизм барган сайын физикализм менен дауализмдин ортосундагы жагымдуу орто жолду тандайт. Жогоруда айтылгандай мээнин жана аң-сезимдин ортосундагы феноменалдык түшүнүктөрдү айкалыштырат. Маселен денеде бир оору болсо аны аң-сезим оору катары сезет, мээ болсо ал ооруну нервдин жабыркаганы деп билет. Аң-сезимге бул жөн гана оору, бирок аң-сезим нерв жабыркаганын априори түшүнбөй турат. Бул жерде физикалистерге феноменалдык түшүнүктөр тунук болбосо да, баары бир “оору=нerv жабыркаганы” априори билип болбойт.

Бир жагынан дуалисттерде менталдык маселелер менен бирге башка дагы терең көйгөйлөр бар. Дуализм физикалык реалдуулукка аң-сезимдүү чечимдер эч таасир бербейт дегенге ишенишет, андай болсо кантип аң-сезимдин чечимдери физикалык реалдуулукка таасирин тийгизет. Бирок Расселлиан физикалисттердин ою боюнча, аң-сезим жана физикалык реалдуулук бир тамырдан чыгат. Анткени аң-сезимдин кабылданышына физикалык реалдуулук түрткү болот. Реалдуу дүйнөдөн тажрыйба, дүйнөкөрүм жана сезимдер жаралат, аны аң-сезимдин субъект катары объектке болгон көз карандысыздыгында көрөбүз.

Дуализмди субъект-объект тирешүүсүнүн негизи катары карайлы. Субъект өз учурунда ички дүйнөнү ачыктап берсе, объект катары физикалык денени алууга болот. Эки субстанцияны бириктирип көрөлү: биринчиси, Френсис Бэкон (1561-1626), Томас Гоббс (1588-1679), Джон Локк (1632-1704) сыяктуу философтор жактаган түшүнүктөр. Алардын ою боюнча туюп билүү сезими аркылуу алынган тажрыйба аң-сезимдин фундаменталдуу негизин түзөт. Аны биз эмпирицизм деп билебиз. Эмпирикалык дүйнөкөрүм бир гана физикалык реалдуулуктан таасирлениши абзел, анткени Локктун негизги “*tabula rasa*” (*актай такта*) теориясы буга далил боло алат. Локктун ою боюнча, адам төрөлгөндө жөн гана акыл эси таза болбостон анын бул дүйнөнү түшүнө турган куралдары да жок төрөлөт. Аларды сезүү тажрыйба аркылуу өмүр бою топтойт. Ошентип адам өз аң-сезимин өзү туура көргөндөй толтурат, ага эчким тоскоолду жарата албайт. (Локк, 1898:22) Бул түшүнүк Зигмунд Фрейд (1856-1939) тарабынан да колдонулган. Психоанализ теориясын калыптандыруу менен инсандын калыптанышына тарбиянын таасирин талкуулаган. Фрейд ошондой эле жаңы төрөлгөн баланын аң-сезими бош барак деп эсептеген. Адам келечекте кандай болоору баланын бала кезинде алган тажрыйбасына жана аң-сезимдин өнүккөн жолуна жараша болот. Аң-сезим бул жагдайда жөн гана фильтрация кылган тор катары ролун аткарып, физикалык реалдуулуктагы кубулуштарга тиешеси жок байкоочу катары функцияны аткарат. Муну XVII-XVIII кылымдардагы технологиялык төңкөрүш менен тыгыз байланыштырууга болот. Анткени ошол учурлардагы илимий өнүгүүлөр менен бирге адамдын аң-сезими да дүйнөнүн куралы же агрегаты катары же физикалык объект катары изилденип баштаган. Философиялык тил менен айта турган болсок, аң-сезим изилдениши керек болгон объект катары кабылданган. Мына ошондон улам Аристотелдин метафизикасы жана Ренесанс доорунун гуманизми унутулуп, адам механикалык дүйнөнүн бир бөлүгү же машина катары каралып баштаган. Ошол доордон баштап адамга, адамдын аң-сезимине карата болгон мамиленин эң жогорку чекке жетиши, натыйжада адамдын машина гана эмес робот же зомби сыяктуу элестетиле башталышы, аң-сезимге жаңыча мамиле жасоонун зарылдыгын шарттаган. XX к. экинчи жарымынан баштап аң-сезим актуалдуу темалардын катарында кайрадан башка перспективалардан изилдене баштаган.

Гоббс болсо өзүнүн философиясында ой жүгүртүүнү “эсептөө” процесси, башкача айтканда, белгилүү бир натыйжаларга жетүү үчүн түшүнүктөрдү жана символдорду манипуляциялоо катары караган. Ал бул математикалык эсептөөлөргө окшош деп эсептеген, мында биз жаңы билимге жетүү үчүн кошуу, кемитүү, көбөйтүү жана бөлүү иштери жүргүзүлөт. Гоббс материализмге таандык философ болгон ошондуктан ал үчүн кубулуштар ошондой эле мээде болуп жаткан психикалык кубулуштар, сырткы таасирден атомдор кыймылын баштап, сезгенүүнү жана башка психикалык процесстерди жаратат.

Чалмерс феноменалдык жана психикалык аң-сезимди салыштыруу максатында “зомби теориясын” алып чыккан. Чалмерстин айтымы боюнча эгерде аң-сезим метафизикалык түшүнүк болсо, анда анын физикалык реалдуулукка тиешеси жок. Анткени нейробиология тарабынан карала турган болсо, мээ өз алдынча көз карандысыз функцияга ээ. Элестетели, зомби биз катары эле адам, физикалык реалдуулукка жооп бере ала турган жөндөмгө ээ. Бул биз көргөн голливуддук зомби эмес (адамдын этин жебейт). Бул зомби кадимкидей биологиялык денеге ээ болуп, бирок феноменалдык аң-сезими жана психикалык дүйнөкөрүмү жок болсо, физикалык реалдуулукта жашоосун уланта алабы? Ал дененин жөндөмдөрүн колдонуп жашай бериши мүмкүн, бирок адамды адам кылган метафизикалык жөндөмгө ээ эмес. Анткени жогоруда айтылып кеткендей, метафизикалык жөндөмдүн жаралышы, келип чыгышы азыркы күнгө чейин белгисиз болуп келүүдө. Ошондуктан болжол менен зомбинин бар болушу ыктымал (Chalmers, 1996:94). Чалмерс басым жасаган когнитивтүү илимдер же дене менен аң-сезим ортосундагы мамиле жөнүндөгү гипотезасынан каузалдуу байланышты көрүү, муну картезиандык дуализмге окшоштурушуу мүмкүн. Бирок картезиандык дуализм физикалык жана психикалык карым-катнашты билдирсе, Чалмерстикин феноменалдык жана психикалык карым-катнаш десек жаңылышпайбыз. Бул Чалмерстин супервенттик жана эмергенттик теорияларында аргумент катары каралган. Анткени аң-сезимдин бул реалдуулукка болгон мамилеси эки тараптуу. Анын айтымы боюнча суунун негизги курамы H_2O дон турат. Бирок дүйнөдө канчалаган H_2O курамы бар, сан жеткиз, биз аны объект катары билебиз. Бирок табият адам денесинин курамын өзгөртпөй туруп дагы иденттүү курамы менен такыр башка денени пайда кылуусу мүмкүн болсо дагы, бирок аң-сезим менен

ошол денени тирүү жан менен камсыздандыруу ким тараптан жасалат? (Chalmers, 1996:132) Материализмдин жана дуализмдин аргументтерин салыштыруудан кийин бул маселени чечүү үчүн синтезизге, тактап айтканда, панпсихизмге басым жасоого болот.

Панпсихизм аң-сезимди изилдөө мүмкүнчүлүгүн дагы да кеңейтти. Супервенттик жана эмергенттүүлүк өз алдынча болсо да, аң-сезимдин кандай физикалык абалда же кандай кырдаалда экендигин аныктаганга жакындагандай. Анткени аң-сезимдин булагын билүү мүмкүн болбосо да анын натыйжасын тапсак болот. Супервентизмге мисал катары төмөнкү мисалды сунуштоого болот: Менин жаңы төрөлгөн уулум 3-4 айлык болгондо бутундагы тырмагы туура эмес өсүп манжасынын этине кирип кетиптир. Жубайым экөөбүз аны байкап көйгөйдү жок кылууга кириштик. Буту кыймылдап кетпесин деп бөбөктүн бутун кармап тургам. Жубайым өсүп кеткен тырмагын кесүүгө аракет кылганда, уулум ооруга чыдабай ыйлап жиберди. Ыйлаганда да жөн ыйлабай өкүрүп: -Аай! Аай! -деп кыйкырды. Муну мен тамашалап кыргызча ыйлайт экен деп таң калып калдым. Себеби билишимче Аай! Аай! - деп кыргыздар бир жери ооруганда айтышат демек жаңы төрөлгөн ымыркайдын аң-сезиминде бул жөндөмдүүлүк эчак бар болгон. Психикалык абал физикалык оорудан себеп болуп туруштук бере турган коргонуу рефлекси катары белги берди. Ошондуктан бул гипотеза менин панпсихизмге болгон ишеничтеримди дагы да күчөтүп ал тармакты тереңирээк изилдөөгө көнүлүмдү бурду.

Аристотелдин “Метафизика” эмгегиндеги форма жана фундаменталдык негиз кайрадан актуалдуулукка айланды. XXI кылымдагы техногендик жетишкендиктер генетиканы изилдегенге мүмкүнчүлүк ачты. Уильям Бэтсон 1906-жылы алгачкылардан болуп илим дүйнөсүнө генетика түшүнүгүн киргизген. Генетика нерсенин тегин изилдеген илим болуп эсептелет. Аристотель генди форма катары түшүндүргөн, анын формасы түз эмес мурас, тактап айтканда эки ген бириккенде гана мурас пайда болот, ошондой эле менин жана жубайымдын гендерибиз аралашканда жаңы мурас пайда болду, бирок бизге чейинки муундардын башкача айтканда ата-бабаларыбыздын кыргызча сүйлөгөнү, ички кыргыз дүйнөкөрүмү жана кандай күндөрдү башынан кечиргени түздөн-түз жаңы төрөлгөн бөбөккө таасирин тийгизди. Демек Лейбниц айткандай: “Бул дүйнө уруктардан турат”

(Ragland, 2007:125-144). Бизди курчап турган физикалык реалдуулук аң-сезимге көз каранды, бирок ошол эле учурда физикалык реалдуулукка сан жеткиз аң-сезимдер баш иет, кандай аң-сезим түрү болбосун физикалык дене же форма тегине же наркына жараша болот. Мисалы, алма дарагынан анар чыкпайт, иттен адам төрөлүшү мүмкүн эмес, же алманын уругун эгип өстүрсөң алчанын дарагы өсүп чыкпайт. Демек ар бир урукта аң-сезим камтылган жана ал аң-сезим түбөлүктүү, биздин физикалык денебиз өткөн чактан келечек чакка маалымат өткөрүүчү, аргумент катары Лейбництин монадасын карай турган болсок: “(22.) Жөнөкөй субстанциянын ар бир учур чактагы абалынын табигый болуусу, анын мурунку абалынын кесепетинен улам жана анын учур чагы келечекке толгон” (Лейбниц, 2020:169).

Божомол менен панпсихизмдеги аң-сезим башынан өткөзгөн тажрыйбанын натыйжасында келечекти түзө алат. Буга каршы Д.Чалмерстин эмергентизм аргументин көрүүгө болот. Белгисиз психикалык абал түшүнүүгө мүмкүн болбогон кесепеттен улам белгисиз бойдон калат. Учур чактагы феноменалдык аң-сезим убакыт жана мейкиндикте кабыл алынган феномендер келечекке таасирин тийгизе алат. Демек өткөн чакта кабыл алынган феномендер, кандайдыр бир кубулуштар аркылуу мээде сакталат. Лейбництин монадасы убакытка жана мейкиндикке көз карандысыз, анткени монада бул чексиздикке таандык субстанция. “(62) Муну менен ар бир жаратылган монада бүт ааламды чагылдырса да, бирок аны менен байланышкан нерсени/денени жана ал түзгөн энтелехияны айкыныраак чагылдырат; бул нерсе/дене толтурулган мейкиндиктеги бардык материянын ырааттуулугунан улам бүткүл Ааламды туюнткандай эле, жан да бүт ааламды чагылдырып, өзгөчө ага таандык болгон нерсени/денени билдирет” (Лейбниц, 2020:186).

Чалмерстин панпсихизмдеги феноменалдык жана психикалык ой жүгүртүүсүн төмөнкү саптардан байкаса болот. Аң-сезимдин феномендик тутуму убакыт өткөн сайын өзгөрүп, жаңы башка феномендер алдыга чыгат жана физикалык денени сезет. Психикалык ой тутумдун убакыт жана мейкиндикке таандык экенин тажрыйба аркылуу гана билет. Анткени панпсихизмдеги фундаменталдык микрофеноменалдык сапаттар микрофизикалык касиеттерди түзүү ролун ойнойт. Ошондой эле микрофеноменалдык сапаттар макрофизиканын фундаменталдык

негизин түзөт. Демек ойлонууну микрофеномендер түзөт, алар микрофеноменалдык касиеттерге ээ болгон фундаменталдык мыйзамдар аркылуу бири-бирине байланышып микрофеноменалдык физикалык мыйзамдардын структурасын көрсөтөт. Бардык микрофеноменалдык структуралар макрофеноменалдык реализмди түзөт, бир гана микрофизикалык структура макрофизикалык реализмди түзөт. “(66) Мындан биз материянын эң кичинекей бөлүгүндө бүтүндөй жаратуулардын, жандыктардын, жаныбарлардын, энтелехиялардын, рухтардын дүйнөсү бар экенин көрөбүз” (Лейбниц, 2020:188).

Материяны биз билгендей микро-жандыктар түзөт жана алар ар дайым кыймылда болот. Ошондуктан кыймыл-аракет аркылуу бизге микрофеноменалдык белгилерди берип турушат, айрыкча адам ооруганда дене табы көтөрүлөт же болбосо аллергия чыгат. Эки кырдаал тең дененин ооруп же кыйналып жаткандыгынын белгилери болуп эсептелет. Бирок ошол эле кезде рак оорусу дененин өзүнө таандык клеткаларынын структурасына өз мамилесин өзгөртсө дене өзгөрө баштайт жана метастазаларды жайылтып денени оорулуу абалга алып келет. Бул эки абалды тең жаныбарлардын жана микро-жандыктардын энтелехиясы же рухунун бар экендигине аргумент катары кароого болот. Панпсихизм ар бир табигый бирдикте аң-сезимдин бар болушунун негизги тезиси болуп эсептелинет. Аң-сезим өзүнүн бар экенин билүүгө шарт эмес, бирок ошол эле учурда убакыт жана мейкиндикте физика мыйзамдарына жараша анын милдеттерин аткарууга шарт түзүлгөн. Мисалы, бир нерседе/денеде бир топ монада же бир канча жан жашай албайт, анткени ар бир жан дагы өз энергиясына же энтелехияга ээ. “(73) Демек, жандан өз алдынча болгон эч кандай төрөлүү да, өлүм да болбойт. Ал эми биз төрөлүү деп атаган нерсе, өнүгүүнү (developments) жана көбөйүүнү билдирет, ал эми биз өлүм деп атаган нерсе – жабык калууну (envelopments), жок болууну жана азайууларды билдирет” (Лейбниц, 2020:190).

Лейбниц жаралуунун жана өлүмдүн маселесине өзгөчө басым жасап изилдеген. Лейбництин айтуусу боюнча монада эч бир заман өз билгендигинен жаралып же өлүп калбайт. Анткени биринчиден, монада чексиздикке биш иет, экинчиден, монада үчүн жаралуу же өлүм өзүнүн структурасын өзгөртүү абалына тең. Панпсихизмде микрофизикалык деңгээлде жандуу бирдиктер өзгөрүп башка бир деңгээлге дуушар болот. Аң-сезимдин өлүмдү кабыл алуусу, феноменалдык ой

жүгүртүү абалында өлүм деп аталат, бирок бул физикалык кубулуш, башкача айтканда бир абалдан башка абалга өттүү менен аныкталат. Мисалы, адамдын денеси уруктан башталып төрөлгөнгө чейин суу абалында болот, жашы өткөн сайын бою да өсүп болгон суюктук катууланып күчкө айланат, дагы убакыт өткөн сайын жай (кандын коюланып калуусу же кыймыл-аракеттин жайлануусу) процессине өтөт, карыганда жай жүргөн процес күчөп карытуу процессине өтөт, мындайча айтканда дене кичирейип баштайт. Адам биздин феноменалдык түшүнүгүбүз боюнча өлүм процессине өткөндө дене толугу менен жай процесске өтөт, андан кийин азайуу же жок болуу процессине өтөт, анткени денедеги суу толугу менен азайып дене кургайт же курт-кумурскалардын таасири аркылуу дене чирый баштайт. Мындан дененин физикалык мыйзамдарга, кубулуштарга көз каранды экенин айтууга болот. Бирок бул көрүнүштү макрофизикалык абалдан микрофизикалык абалга өттүү процесси катары түшүнүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, тезис жана антитезис эки карама-каршылыкта боло турган түшүнүктөр. Биз караган тезис бул материализм болгондуктан негизги оюбуз материадан турушу шарт, биз билгендей курчап турган дүйнө микрожандыктардан турат, а бирок ошол микрожандыктар чексиз кыймыл-аракет жаратышат. Кыймыл аракеттин максаты белгисиз. Белгисиз хаос сымал кыймыл-аракетте энергия пайда болуп аң-сезимде микротажрыйба жаралат. Андай тезис микрожандыктардын берилген буйрук менен кыймылдап жатабы же физикалык жөндөмү ошол кыймыл аракетте бекитилгенби? Мындай суроого биздин антитезисибиз болгон дуализмдин актуалдуулугун билдирет. Анткени дуализмди корпоралдуу жана инкорпоралдуу жактан карасак микрожандыктагы кыймыл аракеттин а-приордук жана апостриордук ой жүгүртүүнүн натыйжасын көрөбүз. Аң-сезим концепциясында панпсихизм тагыраагы Расселдик монизм дал келгенин аргумент катары көрсөтүүгө болот. Феноменалдык тажрыйба же феноменалдык аң-сезим чыныгы синтезис катары ордун таап ала алат. Анткени бир гана феноменалдык кубулуштар менен заманбап аң-сезим философиясында орчундуу маселелер козголуп келүүдө. Ал маселелерди байыркы замандан бери келе жаткан панпсихизм системасы дал ушундай дене-аң-сезим, комбинатордук, эмергенттик жан супервенттик ыкмалар аркылуу аң-сезимге байланышкан маселелердин чечилиши бир илимий жетишкендик.

Биз колдонгон Гегелдин “тезис, антитезис жана синтезис” ыкмасы бул изилдөөдө ан-сезимдин жана монада субстанциясынын ортосундагы параллелдүүлүктү табууда жардам берүүдө. Биринчиден, феноменалдык аң-сезимдин физикалык негизи кандай болоорун аныктоодо микротажрыйба жана макротажрыйбанын маанилүүлүгүн баса белгилеп кетишибиз шарт. Экинчиден, бир гана феноменалдык аң-сезим аркылуу биздин акыл-эс физикалык кубулуштарды түзмө- түз аныктап түшүнө алат. Демек панпсихизмге фундаменталдык бирдик катары субстанция тааныдык. Бир гана индивидуалдык субстанция дүйнөнүн физикалык жана психикалык кубулуштарынын ортосунда орун ала алат.

2.3. Панпсихизм жана жасалма интеллект

Заманбап дүйнөдө жасалма интеллектсиз жашообузду элестетүү кыйын. Гаджет, уюлдук телефон жана компьютер сыяктуу технологиялык куралдар кичинесинен баштап чоңуна чейин баарыбыздын күнүмдүк жашообузду өзгөрттү, жеңилдетти жана ыңгайлаштырды. Жасалма интеллекке карата болгон мамилебиз да өзгөрдү. XX кылымдын аягында, интернет желеси жаңы чыгып жатканда апам университетте Эл аралык бөлүмүнүн директору болуп иштетчү. Күндөрдүн биринде апам мени да жумушуна алып барды. Университеттин аудиторияларынын биринде компьютердик кабинет бар экен. Ал кабинетте апам мага жаңы дүйнөнү ачкан, интернет менен таанышуум алгачкы жолу Ош мамлекеттик университетинде болгон. Ал кезде мен кичинекей бала болгондугума байланыштуу кызыккан эмесмин, а бирок чындыгында ошол кезде мени менен “келечек” учурашкан экен. Ошондо апамдын: “Уулум сен келечекте өзүңдүн кесибиңдин мыкты адиси болгун келсе, дүйнөнүн ар бурчунан дос тапкың келсе жана өзүңдү дүйнөгө тааныткың келсе, бул компьютер (интернет желеси) сенин эң чоң жардамчың болот”, - деген сөздөрүн мээме синдирип феномен катары кабыл алган экем.

Арадан көп жылдар өтүп, мен мектепти бүтүрүп университетке тапшырган кезде WiFi ды толук кандуу колдонуп калганбыз. Бул технологиялык жетишкендиктер көптөгөн гипотезаларга жол ачкан сыяктуу эле, көптөгөн илимий ачылыштарды да алып келди, муну менен бирге көптөгөн татаал жашоо да жеңилдеди. Бул тенденция коомчулукту өзгөрттү. Кандайдыр бир илимий суроого же маселеге

жооп табыш үчүн адистин китепканаларды аралап изденишинин кереги жок, интернет желесинен жетиштүү маалыматты ала алса болот. Убакыт да кыскарды, жашоо жеңилдеди, алыс жакын болду, дүйнө кичирейди, тилекке каршы адамдын жаратмандыгы да алар менен бирге азайды. Техногендик замандагы бул тенденция философияны дагы да актуалдаштырды. Акыркы учурларда адамдын аң-сезими менен жасалма интеллектти салыштырып баштадык.

А эмне үчүн мындай тенденция көндүмгө айланып баштады? Эми адам аң-сезиминен пайда чыкпай калган сыяктуу көрүнүштөр жүрөктү сыздатат. 2023-жылдын 30-июнунда Форбс аттуу дүйнөдөгү белгилүү бизнес-журналы изилдөөнүн жыйынтыктарын макала кылып жарыялаган. Елизавета Вечерова тарабынан жазылган “Дизайнерлер, аткаминерлер жана маркетингдер: дагы ким ЖИ (жасалма интеллект) кесепетинен ишин жоготот?” - аттуу макалада төмөндөгүдөй маалыматтар камтылган: ChatGpt илимий макалаларды жазууда, Midjourney компаниялардын логотипин жана слогандарын ойлоп табууда, чат-боттор болсо менеджерлердин ордун оңой эле ээлеп алып, кардарлар менен көйгөйсүз бизнес иш-чараларын жүргүзүүдө. Бул көрүнүштү бир тарап болушунча мактаса, экинчи тарап скептик көз караш менен кароодо. Бирок жакынкы келечекте эбегейсиз сандагы адамдар ишсиз калуу коркунучунда турат. Мисалы 2023-жылдын май айында эле 4000 адам расмий түрдө жумуштан айдалган. Ал эми 2035-жылдын аягына чейин ЖИ 300 млн адамдын ишин тартып алышы мүмкүн деген божомолду Newedge Wealth LLC консалтинг компаниясынын аналитиги Бен Имонс Bloomberg гезитине берген маегинде баяндаган (Вечерова, 2023). Бул миндеген мисалдардын бири гана юолуп саналат.

Адамдын бул жашоодо эмне зарылчылыгы бар? Адам баласы адам болуусу үчүн эмне кылышы керек? Эмне адамды адам кыла алат? -деген суроолорго жооп издеп көрөлү. Биздин заманга чейинки IV кылымдарда Синоптук Диоген адамдын бул жашоону эч нерсеге зарылчылыгы жок эле жашаса боло тургандыгына басым жасайт (Аалиева, 2008:90-93). Ал өзү шарап жасоочу бочкада (пифос) жашоо сүргөн, андай көрүнүш иттин жашоосуна окшоп калган жана Диоген өзүн-өзү итке салыштырган. Ошондуктан Диогендин философиялык агымы кинизм деп аталган, тагыраак айтканда, адамдын жашоосу иттин жашоосунан бир аз эле айырмаланышы керек. Ошол себептен аны “Ит Диоген” же “Акылынан тайган

Сократ” деген аттар менен аталганын булактардан учуратууга болот. Кандай болбосун, Диогендин мураскөйлөрү киник мектебин ачып, анын окууларын улантып “Боорукерчилик жөнүндө” сыяктуу эмгектерди калтырышкан.

Диогендин окуусу адамды эң аз каражат менен деле бактылуу өмүр сүрүүнүн мүмкүн экендигине үйрөтөт. Анын көз карашында, кедейчиликте болуу бул адамдын бактылуу болооруна эч кандай тоскоол болбойт. Жашоо үчүн, денесин жапкан чүпүрөк, таянган таягы жана оокатын салган калтасынын болушу жетиштүү. Андан ашыкчасынын бактылуу жашоо менен эч кандай деле тиешеси жок. Эң негизгиси адам башка адамдарга, жаныбарларга, жаратылышка жана өзүнө боорукер болушу зарыл. Бекерден бекер Диоген күндүзү шамын жагып алып: Мен адамды издеп жатам, мага адам керек”-деп сыздаган эмес. Демек Диогендин мындай кыймыл-аракетинен Байыркы Грециянын Афина шаарында адамдын чыныгы адам сапатын жоготуп баштаганынан кабатыр болгонун түшүнүүгө болот. Диогендин ою боюнча, адам канчалык даражада физикалык реалдуулукка көз каранды болсо, ошончолук адамдык сапатын жоготот. Анткени Диогендин негизги философиясы баалуулуктарды туура көрүүдө жатат. Баалуулуктар - бул физикалык реалдуулук баалуулуктары эмес. Себеби адамдын бул дүйнөгө таандык болгон буюмдары канчалык көп болсо, ошончолук деңгээлде бул дүйнөгө байланат, башкача айтканда, аң-сезимдин эркин болуусун кааласа, ошончолук бул реалдуулуктан көз карандысыз болушу керек жана баалуулуктарды жаңылай алышы абзел. Азыркы күндө адам канчалык даражада керектүү, жашоо шарттарын жеңилдетүүчү нерселер менен камсыз болгон сайын ошончолук арамза болуу же адамдык сапатын жоготуу коркунучу жаралууда. Мындай абал бизди терс жагдайга же кризистик абалга алып келди. Бул тенденция фундаменталдык аң-сезимди өзгөртө алабы? Же биздин аң-сезимибиздеги ЖИ феномени өзгөрүп жатабы? Же жылдар мурун апам айткандай ЖИ биздин келечегибизби?

Биринчиден, бул маселе метафизикалык суроону жаратууда. ЖИни субстанция катары кабыл алсак биздин аң-сезимибизде кандай баалуулуктарды козгойт? ЖИни субстанция категориясы катары кароо мүмкүнбү? Мындай суроолордун жаралышында азыркы учурда ЖИнин адамдын аң-сезиминен айрымасынын бара бара азайышында жатат. Мисалы ЖИ ыр жазат, берилген суроого жооп кайтарат,

адамдын мүнөзүнө карай маанайын билип алат ж.б.у.с. жөндөмдүүлүктөрү ЖИни субстанция катары кароого түртүүдө. Бирок супервенттүүлүк ыкма менен карагандан башка айла жок. Супервенттүүлүк турминин ХХ кылымда аң-сезимди изилдеген Дж.Мур аттуу психофизик алгачкылардан болуп колдонуп баштаган (Chalmers, 1996:32-42). Супервенттүүлүк - бул физикалык жана психикалык байланыштарды изилдеген ыкма. Бул ыкма физикалык тажрыйба аң-сезимдин түзүлүшүнө таасирин тийгизеби же көз карандысызбы деген суроого жооп табууга жол ачат. Картезиандык дуализмди актуалдаштыруу ыкмасы катары көрүнүшү мүмкүн. Бирок мында физикалык абал психикалык иш-аракеттен таасирленет жана бул ыкма заманбап психофилософтор тарабынан өзгөчө Д.Чалмерс тарабынан дене-аң-сезим маселесин чечүү максатында колдонулган. Чалмерстин ою боюнча кээ бир интенционалдык психикалык кубулуштар ишенич, каалоо, эс-тутум жана перцепциялар (кабылдоолор) сыяктуу физикалык кубулуштардан таасирленет. Феномендүүлөр таасирленбейт: оору, чаңкоо, визуалдык тажрыйба жана тактилдүү сезим. Муну Чалмерс “дуализм кассиеттери” деп атайт (Chalmers, 1996:123-172). Анткени аң-сезимдин эки абалын баса белгилеп кетсек болот: Биринчиси, ар бир физикалык кубулуштарды мээ анализ жасап бир чечим чыгара алат. Тажрыйба, эстөө жана ички сезим тутуму – булардын баары феноменалдык аң-сезим ой тутумдары болуп саналат. Экинчиси болсо, мээнин анализ кылбастан эле физикалык кубулуштарды кабыл алуусу. Башкача айтканда, бейаң аң-сезимге жогорку категориядагы жөндөмдүүлүктөргө кирет: дене рефлекстери, интуиция жана түш көрүү. Анткени булар психикалык аң-сезимди түзөт, мындай кубулуштар түшүндүрүлгүс натыйжада пайда болгон ой-тутумдар. Мындай жөндөмдүүлүк жөн гана ЖИге бериле турган программанын буйругу боло албайт. ЖИ адамдын аң-сезиминин же дене кубулуштарынын кээ бир элементтерин кайталап алышы мүмкүн. Эске тутуу, элестетүү, эмоцияларды көрсөтүү жөндөмдүүлүктөрүн гана объективтүү аң-сезим катары кабыл алсак болот, ошондуктан ЖИ дал ушул жөндөмдүүлүктөрдү тууроо жөндөмдүүлүгүнө ээ. Аягында мээдеги болгон чечимдер тышкы дене кубулуштарына чагылдырылган же түшүндүрүлө турган кубулуштарды ЖИ аркылуу программа кылууга перспектива ачылууда.

Томас Гоббс айткандай “Ой жүгүртүү - бул эсептөө” (Гоббс, 2021). Панпсихизмде сандын дагы өзүнө тиешелүү аң-сезими бар. Сандарга болгон өзгөчө мамиле XVII к. бери изилденип көптөгөн илимий ачылыштарга алып келди. Демек сандар менен иштеген жана сандарга баалуулук берген бардык окумуштуулар жаңы техногендик муунду тарбиялады. Анткени ал замандагы сандар менен иштөөнүн башаты болуп эсептөө машиналары болгон. Блез Паскаль (1623-1662) “Паскалина” деп аталган алгачкы эсептөө машинанын жаратманы болуп эсептелет. Анткени аң-сезим - ой жүгүртүүнүн топтолмосу болсо, ой жүгүртүү-эсептөө болсо, анда машина да эсептөөнү чыгарат. Ошондуктан заманбап технологиялар сан аркылуу адамдын, коомдун жана жаныбарлардын кандай ой толгоолор жаратарын билебиз. Натыйжада ЖИ азыркы күндө адам аң-сезиминин жөндөдүүлүгүн дагы да өнүктүрдү десек жаңылышпайбыз. Маселен адамдын аң-сезими жасай албай турган ой-тутумдарды ЖИ жасай алат: инфракызыл түстү көрөт, адамдын мээсине батпай турган маалыматты сактай алат жана кабыл алган маалыматты объективдүү түрдө сактайт. Ага салыштырмалуу адамдын мээси эстөө процессинде маалыматты объективдүү түрдө кайтарым жасап билдире албайт. Анткени адамдын мээси маалыматты кабыл алгандан кийин ойлонуу процессинин жыйынтыгы субъективдүү маалыматты чыгарат. Ошол себептен ой жүгүртүү процессине дуушар болгон маалыматтын объективдүүлүгүнө күмөн пайда болот. Бирок ошол эле учурда ЖИ кабыл алган маалыматты математикалык саноо процессинин жыйынтыгы аркылуу тактоо жөндөмү эң негизги ролду ойнойт. Ошондуктан математика жана геометрия ЖИ үчүн фундаменталдык негиз катары саналат. Мисалы, эгерде ЖИ үчүн 4 адамды же 1 адамды куткаруу тандоосу болсо, 4 адамды куткарат. $4 > 1$ деген математикалык эсептөө ал үчүн маанилүү болуп саналат. Адамдын аң-сезими ошондой эле куткаруу процессине дуушар болсо, биринчиден мындай маалымат ойлонуу процессинен өтүшү керек, башкача айтканда, 4 адам бейтаныш болуп 1 адам жакын таанышы болсо анда 1 тааныш адамын куткарууга аракеттенет, анткени башка 4 адамды тааныбайт же болбосо дагы башка кырдаалдар таасирин тийгиши мүмкүн. Ошондуктан адамдын аң-сезиминде субъективтүү маалымат негизги жана фундаменталдык маалымат катары камтылган. Анткени адамга башынан өткөзгөн тажрыйба жашоонун түрткүсү катары сезилет.

Анда ЖИни кантип аныктоого болот? Технологиялык татаал машинабы же жансыз бирок акылдуу инструментпи? Биринчиден, XX к. биринчи жарымында жасалма интеллект термининин ордуна интеллектуалдуу машина термини колдонулган, анткени ал математикалык эсептөө алкагында иштеген, бара-бара адамдын аң-сезими менен салыштырылып “Жасалма Интеллект” термини колдонула баштаган. Экинчиден, чынында эле ЖИнин физикалык денеси жок болсо да функционалдуулугу, жаратуучусунан кем калбаган аң-сезими менен адам баласын таң калтырууда. Мына ушундан улам да панпсихизмде ЖИнин ролу жана орду кайда экенин, ЖИ аң-сезиминин заманбап философиянын татаал суроолорун чечүүдө кандай көмөк көрсөтө аларына байланыштуу маселелерди талкууга алуу бул изилдөөнүн маанилүүлүгүн арттырууда.

Панпсихизмди изилдөөдө Лейбництин монада теориясы фундаменталдык негиз катары каралууда. Анткени жогоруда айтылгандай монаданы фундаменталдык субстанция катары негиздөөгө болот. Монада биз билгендей метафизикадагы субстанция - бүт жаратылган материялардын башаты. Мээде миллиондогон нейрондон бар, ал нейрондорду монаданын сүрөтөлүшүнө дал келген себептерден улам монада катары кароого болот. Алардын бири-бири менен болгон байланышын биздин ой тутумубуз жаратып турат, нейрондордун өз алдынча иштеши ой жүгүртүүнүн натыйжасына алып келет. Ар бир нейронду монада катары көрө турган болсок, анда ар бир нейрон өз алдынча маалыматка ээ болот. Маалыматы бар бирдикти жандуу катары тааныйбыз. Маалымат сиңирүү процессинде мээдеги монадалар ар түрдүү болот, бириси оорунун, бириси кубанычтын, башкасы кайгынын, бир башкасы жинденүү жана башка ар кандай белгилер пайда болот. Булар функционалдык бирдиктер ролун аткарып айкалыштыруу (combining) процессинен өткөндөн кийин гана маалымат чыгат. Бул процесс “аң-сезим проблемасы” деп да аталат. Анткени айкалыштыруу процессин мээ өткөрүп жаткан иш-аракет дагы деле соңуна чейин ачылбады. Ошол себептен процесстин жүрүшүн жөнөкөйлөштүрүү максатында 2004 жылы нейрондорду изилдеген Гулио Тонони (2008) Интеграцияланган маалымат теориясында (ИМТ) (*Intergrated Information Theory, ИИТ*) аң-сезимди система катары математикалык моделди сунуштайт. Ал акыр аягында кээ бир физикалык системалардын (мисалы, адамдын мээси) эмне үчүн аң-сезимдүү экенин

түшүндүрүүгө багытталган жана кандайдыр бир физикалык системанын аң-сезимдүү экендиги, канчалык деңгээлде жана кандай өзгөчө тажрыйбасы бар экендиги жөнүндө конкреттүү жыйынтык чыгарууга жөндөмдүү болгон алкакты камтыйт. Эмне үчүн алар өзгөчө кырдаалда өздөрүн өзгөчө сезишет (мис., эмне үчүн биз түнкү асманды караганыбызда көрүү талаабыз кеңейип кетет) жана башка физикалык системалардын аң-сезимдүү болушу үчүн эмне талап кылынат? Башка жаныбарлар аң-сезимдүүбү? Аалам аң-сезимдүү болушу мүмкүнбү?

Панпсихизмдин негизги тезиси - бул микрофизикалык жандыктардын аң-сезимдүү экендигин жактоолорунда жатат. Панпсихисттер үчүн изилдөөлөрдү ыңгайлаштырууга болгон панпсихизмдин түрлөрү болушу шарт. Бул үчүн, биз эң азында терминологияларды киргизсек болот. Макротажрыйба - бул аң-сезимдүү тажрыйбанын түрү, адамдар жана башка макроскопиялык объекттер (*б.а., фундаменталдык физикалык жактар болуп саналбаган объекттер*). Макротажрыйба макрофеноменалдык касиеттердин жаралышын камтыйт: адам болуу кандай экенин мүнөздөгөн касиеттер жана башка макроскопиялык объектилер. Микротажрыйба болсо бул микрофизикалык бирдиктердин аң-сезимдүү тажрыйбасы. Микротажрыйба камтыган микрофеноменалдык касиеттердин инстанциялары: мүнөздөөчү касиеттер микрофизикалык объекттер катары болуу кандай экени. Эгер панпсихизм туура болсо, микротажрыйба жана микрофеноменалдык касиеттер да бар. Чындыгында микротажрыйба жөнүндө көп айта турган абалыбыз жок. Мен буну адамдын тажрыйбасы абдан ар түрдүү болооруна ишенсек болот деп ойлойм. Жөнөкөй адамдын санжеткис тажрыйбасы бар. Кызаруунун тажрыйбасы канчалаган жөнөкөй аң-сезимдүү ой агымына карасак кварктын тажрыйбасы болушун күтсөк болот жана ошондой эле кызаруунун тажрыйбасы канчалаган жөнөкөй тажрыйбадан турат. Жана ошол сыяктуу жалпылыктан алыс болуу үчүн, микротажрыйбага байланыштуу азыркы күндө бизге туура панпсихисттердин аң-сезим теориясы керек болууда (Chalmers, 2016b:179-273).

ИМТге ылайык, системанын аң-сезими менен (*субъективдүү түрдө кандай болот*) анын каузалдык касиеттери (*объективдүү түрдө кандай болот*) окшош деп болжолдонот. Демек, физикалык системанын аң-сезимдүү тажрыйбасын анын толук каузалдык күчтөрүн көрсөтүү аркылуу эсепке алуу мүмкүн.

Чалмерс аң-сезимди таза физика терминдери менен түшүндүрүүдө бүтүн аракетин жасады деп айтууга болот. Башкача айтканда физиканын мыйзамдарынан баштап, мыйзамдарды формулировка катары атайт, аң-сезимдин зарыл жана сөзсүз болуусун баяндайт. Муну “татаал маселе” (*аң-сезим проблемасы*) деп аталган нерсеге айланат деп ырастайт. Физикалык принциптерден аң-сезимге жетүүгө аракет кылуунун ордуна "аң-сезимден башталган" ИМТга ишенич берилди б.а. биздин аң-сезимибиздин бар экенин анык деп кабыл алууга, аны эсепке алууга жана изилдөөгө болушу керек болгон физикалык касиеттердин постулаттарына ээ болушу зарыл. Феноменологиядан механизмге өтүү бул секирик жасоо жөндөмдүүлүгү, эгерде аң-сезимдүү тажрыйбанын формалдуу касиеттери негизги физикалык система тарабынан толук эсепке алынса, анда физикалык системанын касиеттери тажрыйбанын касиеттери менен чектелиши керек деген ИМТтин болжолуна таянат. Аң-сезимдин бар болушу үчүн физикалык системага коюлган чектөөлөр белгисиз бойдон жана аң-сезим бир сапта болушу мүмкүн, бул мээ оорусу менен чалдыккан бейтаптарды жана мээ затынын көп сандагы акыл-эси бар бейтаптарды камтыган изилдөөлөр көрсөткөн. Тактап айтканда, ИМТ аң-сезимдүү тажрыйбанын ("*аксиомалар*" деп аталат) жана аң-сезимдүү физикалык системалардын ("*постулаттар*" деп аталат) маанилүү касиеттерин аныктоого аракет кылуу менен феноменологиядан механизмге өтөт. ИМТ өлчөмү Φ (ϕ) белгиси менен белгиленет. ИМТ аң-сезим системасын математикалык системага айландыруу максаты азыркы панпсихизм чөйрөсүнө дагы да пайда алып келди. Анткени аң-сезимди изилдеген панпсихисттер бир гана философия жана психикалык ыкмаларга баш ийбей нейрон окуусуна да көңүл бурууда, адам жана жаныбардын аң-сезими (адамдын жана жаныбардын мээлери) сезгенүү жөндөмүндө алгачкы орунда турат. Аң-сезим тутуму жалгыз гана субъективтүү ойду билдирет. Панпсихистер изилдеген чөйрө фундаменталдык кваркс жана аң-сезимди изилдейт. Объективтүү маалымат алууда аң-сезим проблемасы чыккандыктан ИМТ аны комбинациялоо процессин жүргүзөт. Жашы жеткен жана күндүзү иш алып барып жаткан адамдын аң-сезимин толук аң-сезим десек болот жана ага $\Phi^{\text{макс}}$ белгиси берилет. Эң төмөнкү көрсөткүч аң-сезим толук кандуу колдонбогонунда көрсөтүлөт. Мисалы, уктап түш көрүп жаткан, талмасы тутуп калган (эпилепсия), же наркоз берилген (анестезия) учурларда аң-сезим толук кандуу иштебейт. Демек Расселлиандык (Расселдик) монизм физикализмдин жана

дуализмдин суроолорун изилдөө тармагына жооп бере турган болсо, ИМТ панпсихизми жардамчы катары колдонулат. ИМТни философиялык заманбап нейроилимдеринин көмөк көрсөтүү аркылуу дене-аң-сезим маселесин чечүүгө эң ыңгайлуу ыкма десек болот (Arvan&Maley, 2022:4; Tononi G, Koch C, 2015:5).

Натыйжада компьютердин иштешин мээнин иштешине окшоштура алабызбы? Толук кандуу системанын иштешин болбосо дагы бир бөлүгүн, биофизикасын же синепсистерин ж.б.у.с. бөлүктөрүн жасоо мүмкүнбү? Деги мээнин санариптик симулякрын жаратуу мүмкүнбү? Функционализм буга ооба деп жооп бере алат. Мээнин бардык жөндөмдүүлүгү болушу шартпы же бир гана маалымат кабыл алуу жана маалымат берүү жөндөмдүүлүгү жетиштүүбү? Эмне үчүн биз анда адам аң-сезимине көп каржылап санариптик симулякрга акча каржылабайбыз, балким табигый аң-сезимди изилдөө максатында санариптик симулякр аң-сезимди жетишерлүү кылып жасашса, көптөгөн акыл-эс жана нерв ооруларын айыктырат беле? ИМТ боюнча адам мээси реалдуу жана анын симуляциясы виртуалдуу. ИМТ боюнча аң-сезимдин негизи бул бир канча физикалык системалар, жана аң-сезим мейкиндик-убакытты сезип өткөн чактан натыйжа чыгарып, келечекти баамдап билүү жөндөмдөрүн жок дей албайбыз. Санариптик аң-сезим канчалык күчтүү резистер менен байланышып же маалыматты сактай алган учур катталбасын ал эч качан чыныгы аң-сезим боло албайт. Адамдын аң-сезимин изилдөөдө ИМТ аң-сезимди толук изилдей албаса да, кандайдыр бир деңгээлде аны жөнгө салып, кайсы бир бөлүгүн математикалык эсептөө аркылуу бир натыйжага алып келе алат. Анткени санариптик аң-сезим адамдын аң-сезимине караганда эч качан $\Phi^{\text{макс}}$ жетпесе да бир бөлүгүнүн $\Phi^{\text{макс}}$ изилдей алат. Ошондуктан адамдын аң-сезиминин ордун машина же болбосо санариптик аң-сезим ээлей албайт деген ой жаралууда. Адамдын аң-сезими бул бир гана мээдеги ички байланыштар эмес, толук дененин сезип туюп билүүсү, бүт органдарынын бирдикте иштеши, айлана чөйрөнүн таасири менен айкалышып тажрыйба аркылуу алдыга умтулган аң-сезим болуп саналат. Компьютер адамдын мээсине караганда берилген буйруктарды так аткара алса да, компьютердик аң-сезимдин симуляциясы чыныгы адамдын аң-сезиминин ролун аткара албайт (Mørch, 2019).

Бирок ЖИ татаал эс-тутум системасынан турган процессор аркылуу ар тараптуу маалыматты камтый алат. Анткени санариптик эс-тутумдун адамын аң-сезиминен

болгон айрымасы феноменологиялык эволюцияга таандык эмес. Эволюция адамдын аң-сезимин азыркы келбетине жеткизсе, ЖИде жаңы карта кошулмайыча же жаңы мейкиндик ачылмайынча өнүгүү боло албайт. Адамдын аң-сезими уникалдуу феноменалдык байланыш касиетине ээ. Бул феноменалдык байланышты көз карашты чечүү үчүн Гоффтун сунушу болуп саналат. Бул көз карашка ылайык, кээ бир физикалык мамилелер (*мисалы, мейкиндик-убакыт же каузалдык байланыштар*) өзүнө таандык мамилелери ички касиеттери азайбай турган ички табият. Физика илими бул мамилелердин ички табияты жөнүндө сөз кылбайт. Интроспекция аркылуу кээ бир физикалык мамилелердин ички табиятын көрүүгө мүмкүнчүлүк бар (*б.а. феноменалдык касиеттерге ээ болгон адамдын мээси*), бирок анын ички табиятына жетүү мүмкүн эмес. Феноменалдык байланыш көз карашы боюнча, эгерде ички табиятын билсек мээбиздеги бөлүкчөлөрдү байланыштырган кандайдыр бир байланышты көрөбүз б.а. макро аң-сезимдин бар болуу чындыгында микро аң-сезимдин болушу менен шартталган. Бирок феноменалдык байланыштын эң негизги көйгөйү феноменологиянын кайсыл тармагына жооп беришинде жатат. Гоффтун ою боюнча феноменалдык байланыш мейкиндикке таандык, анткени аң-сезимди түзгөн ар тараптан чогулган феноменалдык байланыштар субъективтүү көз карашты жаратат. Көбүнчө панпсихисттер бул сыяктуу универсализмди четке кагышат. Алардын ою бонча бир канча биологиялык система биргеликте аң-сезимди иштеп чыгарат жана бул бириккен система деп эсептешет. Мисалы мээ жалгыз эмес, аны менен биргеликте башка системалар да иштеши абзел; минералдар же молекулалар, кээ бир жасалма системалар. Келечекте буга компьютерлер жана роботтор да көмөк көрсөтөт. Бул заманбап илимде азырынча чечиле элек (Tononi, 2008:216–242; Goff, 2017: 14-18).

Синтезисти эмергент панпсихизминин көйгөйүн чечүүдө комбинатордук ыкма катары колдонууга болот. Бул көз карашка ылайык, макро аң-сезимдин пайда болушу синхрондук эмес — пайда болгон макро аң-сезим негизги микро сезимден таасирленет. Мындай диахрондук байланыштын натыйжасында пайда болгон макро аң-сезим микрофеноменалдык касиеттердин жыйындысы менен ийгиликке жетет жана өзгөрүп турат. Макро аң-сезимде бул биригүү катары ишке ашат. Белгилүү бир шарттагы микрофеноменалдык касиеттер биригип же аралашып,

жаңы макро аң-сезимдүү биримдикти жаратат. Синтезис көз карашында макро-психикалык көйгөйдөн каузалдык алыс: макро аң-сезим микро аң-сезимди өзгөртөт (*б.а., микросезим макро аң-сезимге айлантат*). Синхрондук жаралуу бир эле көйгөйдү чечиши мүмкүн. Синтездик көз караштын эң чоң көйгөйү бул физикалык корреляция психикалык синтез аркылуу жаралуусу. Анткени бул чоң физикалык абалдардын мисалы, чырмалышкан системасы жана кара тешиктердин пайда болушу. Анткени экөөнүн тең өзүнүн индивидуалдуулугун жоготуусу жаңы нерсенин жаралышына алып келет. Бул мээнин иштешине байланышы жок болуп көрүнүшү мүмкүн, бирок метафизикалык жагдайда априордук ыкмалар аркылуу мээнин бөлүктөрүнүн бүтүндүгүн түшүндүрүп бере алат.

ИМТнин иштеши синтезис көз караштын бир түрү болуп саналат. Чыгаруу (*Exclusion*) постулатына ылайык, бир гана Φ максимуму аң-сезимдүү, демек, комплекстүү система аң-сезимдүү болгон сайын максималдуу Φ менен анын бөлүктөрү микро аң-сезимин жоготот. Ушундай чаралар маалымат гана эмес интеграция дагы, ал эми интеграция комбинаторлуктун бир түрү болуп саналат. Физикалык системалар алардын бөлүктөрүнө караганда көбүрөөк бирдиктүү боло турган маанини аныктайт, ошону менен синтезис жаралат. Бир болгон синтезис идеалдуу жана күчтүү ыкмалар менен мүнөздөлөт. Бирок синтезис көз карашы үчүн эң негизгиси физикалык көз караштан синтезисти аныктоо үчүн кызмат кыла турган кээ бир касиеттери эмпирикалык түрдө аныкталат, бирок гипотезалар эч кандай физикалык кийгилишүүнү талап кылбайт, мисалы, мээнин квантык деңгээлиндеги чырмалышы же башка түрлөрү (Tononi, 2008; Mørch, 2019).

Эми ЖИни баалап көрөлү. ЖИ бул машиналар жана компьютердик эсептөө аркылуу көрсөтүлгөн интеллект. Курчап турган айлана чөйрөнү байкоодон өткөрүп өз алдынча иштей алган компьютердик программа. ЖИ адам ордуна жумушту жакшыраак жана тагыраак аткарат, муну биз ЖИнин жөндөмдүүлүгү катары эсептеп келебиз. Бирок жөндөмдүүлүк артында эмне турат? Өнүгүү алкагында ЖИ бизди кандай жагдайларга алып келиши мүмкүн? ЖИнин кесепетинен адам баласы эмнени күтсө болот?

Бул суроолор философторду ар убакыт ойлондуруп келет. Анткени канчалаган футурологдор келечектен күтпөгөн жагдайлар алдыга чыгып жатат. Себеби эч бир

заман адам баласы мындай тез жүргөн темптеги абалды башынан өткөргөн эмес. Заманбап технологиялык ачылыштар ЖИнин жөндөмдүүлүгүн дагы да алдыга чыгарууда. XXI к. ЖИнин көптөгөн тармакта колдонулуп башташы коомдук жана экономикалык абалга да өз таасирин тийгизүүдө. Системаларды топтолгон маалыматтар менен интеграциялоо аркылуу экономикалык иш чөйрөсүнө, саламаттык сактоо секторуна, өндүрүш секторуна, билим берүү, жада калса саясий кырдаалга да өз таасирин тийгизүүдө. Ошол себептен пропаганда жана дезинформация көйгөйлөрү жаралууда. Бул көрүнүш көптөгөн суроолорду жаратуу менен бирге дүйнөлүк саясий жана экономикалык абалга байланыштуу суроолордун пайда болушунда маанилүү орунду ээлейт десек жаңылышпайбыз. ЖИ аткара турган түрдүү ишти максаттар катары программаларга интеграцияланат. Ошондуктан иш чөйрөсүнө жараша жасалма нейрондук системаларда изилдөөлөргө салттуу түрдө тил үйрөнүү, пландоо, билим берүү, билим кабыл алуу жана робототехниканы камсыздоо кирет. Адам аң-сезими аткара ала турган ишти жалпы же күчтүү интеллект аткарат жана бул изилдөөлөр узун убакытка коюлган максат болуп эсептелет. Бул окумуштууларга изилдөө ыкмаларын, математикалык оптимизацияны, формалдуу логиканы, жасалма нейрондук байланыштарды, статистиканы ж.б. изилдөөдө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жаратты. ЖИ ошондой эле психология, лингвистика, философия жана нейроилимдерде да өз таасирин көрсөтүп баштады. Санариптик аң-сезим менен адамдын аң-сезими тыштан окшош болуп көрүнүшү мүмкүн. Бирок ар биринин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Бириси бул дүйнөнү сандар, буйруктар жана максаттар аркылуу көрсө, башкасы дүйнөнү сезим тутуу, эстөө, уктоо жана ойлону жөндөмдүүлүк менен дүйнөнү тааныйт. Бирок эки түрдүү аң-сезим тандеми заманбап илимий чөйрөнү дагы да алдыга чыгарат деген тенденция жакшы көрүнүш, себеби санариптик аң-сезимдин симулякрын жаратыш бул чоң технологиялык жетишкендикке алып барат деген ойдобуз.

Жыйынтыктап айтканда, Лейбництин монада теориясы фундаменталдык негиз катары панпсихизмдин бир бөлүгүн гана түшүнүүгө жардам бере алат. Феноменалдык аң-сезимди түзгөн тажрыйба эми санариптик аң-сезимге өтүп жаткандай көрүнөт. Анткени адам баласы кандай маалыматка ээ болсо, ошол маалыматты компьютерге жүктөп ишке ашырууда. Тилекке каршы бул ыкма

прогресске алып келсе дагы кесепети эбегейсиз терс көрүнүштөрдү жаратууда. Адамдын аң-сезими азыркы күндөрдө пайдасынан зыяны көп натыйжаларга алып келүүдө. Аң-сезимдин толук жөндөмдүүлүгүнө шектенүү пайда болсо дагы адам өзүнө пайдалуу болгон көрүнүштү жарата алды. Мисалы, адамдын аң-сезими бир пикирди же феноменди жаратышы үчүн мээ менен биргеликте дененин бүт мүчөөлөрү же эмпирикалык абал өз ишин аткарат. Демек биздин аң-сезимибиз бир гана мээде сакталган эмес, туюп билүү сезимдеринин жөндөмү аң-сезимди түзүүдө чоң ролго ээ. Андан да маанилүүсү аң-сезимдик тажрыйба кайталангыс жана уникалдуу мүнөзгө ээ.

ЖИ заманбап панпсихизм окуусунан ИМТ тармагынын аксиомалары жана постулаттары фундаменталдык аң-сезим болгондуктан келечекти жана өткөн чакты билүү мүмкүнчүлүгүн изилдөөдө, ички туюмдарды мейкиндик-убакытты таанып-билүү менен айкалышат. Бирок феноменалдык аң-сезим бул мээдеги бир же эки нейрондун байланышы эмес, башкача айтканда бир иш аракет кылыш үчүн миллиондогон нейрондордун байланышы аркылуу гана бир чечимге келе алат. Бул көрсөткүч адамдын аң-сезиминин уникалдуу жана кайталангыс экендигинин дагы бир далили боло алат.

КОРУТУНДУ

Изилдөөнү жүргүзгөн убакыт жемиштүү жана маалыматуу болду десек жаңылышпасак керек. Узактыгы үч жыл созулган изилдөөлөрүбүз философиянын жаңы багыты жана система катары таанылган панпсихизм окуусуусуна арналды. Философияда мунун заманбап маанилүү агымдардын бири болушу бизди кубандырды. Анткени панпсихизм фундаменталдуу суроолорду чечүүгө аракеттенүүдө. Панпсихизм философиянын жана аң-сезимдин арасындагы байланышты субъект-объект аркылуу жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү актуалдаштырууда. Панпсихизмге карата болгон изилдөөнүн азыркы күндөгү жыйынтыктарын жетиштүү жана объективтүү түрдө окурмандарга жеткизүүгө жана анализдөөгө басым жасалды.

Биринчиден алдыга койгон максаттарыбызды толук кандуу аткарганга аракет жасадык. Экинчиден аң-сезим боюнча жаңы гипотезалардын негизинде изилдөөлөрдү жүргүздүк. Үчүнчүдөн метафизикадагы феноменалдык аң-сезимдин философиядагы ордуна басым жасалды. Диссертацияда коюлган суроолор, гипотезалар изилдөөлөрүбүздүн багытын табууга көмөк көрсөттү десек жаңылышпайбыз.

Тарыхый өнүгүү процессинде адамдын аң-сезиминде Кудай, жан жана чексиздик концепцияларынын пайда болушу кандай натыйжага алып келди?- суроосуна жооп табуу үчүн философия тарыхына ретроспективдик көз караш менен кароого жол ачты. Анткени бул концепциялар байыртадан аң-сезимге түйүлгөн, бирок дал ушул концепциялары бар байыркы эл артынан бир гана материалдык мурасты калтырбастан, терең изилдене турган концепцияларды калтырышкан. Тарых кандай жагдайларды кечирбесин ал концепциялар өзгөрүлбөй келе жатат. Балким ар доордо интерпретация ар кандай болушу мүмкүн. Бирок Кудай, жан жана чексиздик терминдерин ар бир байыркы цивилизация бирдей өңүттө кабыл алганына байланыштуу божомолдор айтылса же табышмак бойдон калса да, ар бир доордун өзгөчөлүгүнө карабастан ой жүгүртүүлөрүндө панпсихизмдин бар болушу мүмкүн деген натыйжага келинди. Панпсихизм системасы аң-сезимдин бир кадам алдыга жылышына түрткү болгон же кандайдыр бир кыйынчылыктарды өтүүгө жардам берген. Көчмөндөр бир жерден башка жерге

көчүүдө шартка жараша ыңгайлуу жана табият менен бирге гармонияда жашоо аркылуу өмүрдү кечиришкен жана ошол жашоо шартка карата панпсихизмдин элементтерин көрүүгө болот. Ал эми байыркы цивилизацияларда элдер отурукташкан жашоого жараша панпсихизм элементтерин колдонушкан. Жер эгиндерин жыйноосу бай болуу жана башка ушул сыяктуу багытта гана панпсихизм элементтерин көрбөстөн, аң-сезимди байытуу максатында да колдонгонун көрсөк болот. Мындай багыттагы изилдөөлөр бизди Лейбництин пикирлерин ушул аспекттен терең изилдөөгө түртүү, тактап айтканда монада субстанциясы биздин экинчи сурообузга жооп катары табылды. Ал суроо төмөнкүдөй: азыркы учурда аң-сезимдин жөндөмдүүлүгүн көргөзүүгө кандай техникалык каражаттар же ыкмалар бар? Аң-сезимди математикалык ыкма менен изилдөө, натыйжада чексиздикке келип такалуу жана жанды бирдик катары тааныштырган философ Лейбництин монада теориясы. Монаданы панпсихизм изилдөөлөрүндө аң-сезимдин субъективтүүлүгү аркылуу окутат. Өзгөчө көңүл монаданын жөндөмдүүлүгүнө бурулат, себеби монаданын терезелери жок, кеңейүү касиети жок, ар бир монада индивидуалдуу бирок чексиз санга ээ жана монада бир гана Кудайдан таасирленет. Монада аң-сезимдин жөндөмдүүлүгүн панпсихизм системасында жандуу бирдик катары каражат жана аң-сезимди чексиздик аркылуу түшүнүшүбүзгө жардам бере турган ыкма.

Аң-сезимдин иш-аракетин изилдеген технологиялык каражат катары ИМТ теориясына маани берилди. ИМТ боюнча аң-сезимдин эмпирикалык жана метафизикалык аспектилери биргеликте изилденет. Биринчиден, аң-сезимдин эмпирикалык корреляциясын көрсөтөт, аң-сезимге таандык баардык эмпирикалык аспекттер $\Phi^{\text{макс}}$ максимага жетиштүү болуусу шарт. Экинчиден, ИМТ метафизикалык аспекти да карайт, ал аң-сезим корреляциясы эмне үчүн керек? - деген суроого жооп табуу шарт. Тонони аны *априордук* феноменологиялык аксиомалардын корреляциясы менен аргументтештирет. Анткени аң-сезимди түзгөн негиз бул чындык жана өзүнүн бар болуусу далил катары болушу керек. Мээде аң-сезимди камсыз кылган миллиарддаган нейрондор болсо да, ал физикалык мээнин өлчөмүнө эч кандай таасирин тийгизбейт. Анткени адам уйкуда экенинде, адам талма оорусу менен ооруп эсин жоготсо же наркоздо эч нерсени билбей жаткан учурда деле мээнин нейрондору иштегенин көрсөк болот.

Бул абал нейроилимдеринде дагы да ар кандай суроолордун жаралышына шарт түзүүдө.

Экинчи бөлүмдө негизги адабий булак катары заманбап панпсихизм аркылуу аң-сезимди изилдеген окумуштууларга кайрылууну туура көрдүк. Мындай изилдөөнүн багыты бизди үчүнчү орчундуу суроого алып келди: аң-сезим философиясынын заманбап изилдөөлөрүндө панпсихизмдин орду кайда? Бул суроого жоопту заманбап философтордун эмгектеринен жана гипотезаларынан көрүүгө болот. Биринчиден феноменологиялык аң-сезим - бул адамды адам кылган аң-сезим бирок аны так илимдердин изилдегенге каражаты жетишсиз, ошондуктан панпсихизм окуусунун актуалдуулугу алдыга чыгат. Панпсихизмдин өз кезегинде метафизикалык кубулуштун белгилерин изилдөөгө мүмкүнчүлүгү жетиштүү болгондуктан аң-сезимдин тажрыйбасын, супервенттүүлүгүн, эмергенттүүлүгүн жана феноменологиялык аң-сезимин так илимдерге караганда тагыраак аныктай алышы ыктымал. Гофф, Чалмерс, Скрбина, Брүнтрап, Вулхаус жана Гребер аң-сезимдин жөндөмдүүлүгүн метафизикалык аспектте таанытса, Тонони, Мөрч жана Бишоп аң-сезимдин жөндөмдүүлүгүн компьютердик өлчөм аркылуу аныктоонун ыкмасын табышты.

Диссертацияда ар бир бөлүмү аң-сезимге байланыштуу орчунду маселелерди козгоп жана жыйынтык чыгаруу менен бирге өзгөчө ыкмаларды жана гипотезаларды баса белгилегени аракет жасалды. Бирок аң-сезим маселелерине панпсихизм кандай жооп бере алат? - деген суроого жоопту феноменалдык аң-сезимди аныктап жана ачыктап берген панпсихизм окуусунда таптык жана андагы аң-сезимге баардык нерсе ээ деген гипотезаны жооп катары божомолдодук, анткени феноменалдык аң-сезим жөнүндө билбей туруп аң-сезим жөнүндө изилдөө жүргүзүү туңгуюкка алып келээрин айтып кетүү шарт. Изилдөөнү масштабтуу деңгээлде кароо жана аң-сезимди изилдеген дүйнөлүк окумуштуулардын эмгектери менен таанышуу жаңы көз караштарды жана идеяларды жаратты.

Биз аң-сезимди прикладдык илим катары изилдегибиз келгендиктен, аң-сезимди материалдык деңгээлде, башкача айтканда, фундаменталдуу усулдар аркылуу изилдөөнүн өнүгүшүнө олуттуу терезесин ачуу кыргыз философиясынын

маанилүү кадамы деп эсептейбиз. Ошондой эле философия аң-сезимди табигый илимге караганда дагы да кызыктуу изилдегени кызыгуубузду планга ашырды.

Панпсихизм боюнча бизди курчап турган бардык нерсе аң-сезимге ээ. Ошол себептен биздин изилдөөлөрүбүздүн негизи бул микро жандыктар сыяктуу компьютердик программалардын аналогун табуу аң-сезимди аныктоо үчүн маанилүү болгон. Башкача айтканда санариптик аң-сезим азырынча адамдын аң-сезиминдей жөндөмгө ээ болбосо дагы бара-бара чечим чыгарууда адамга окшошуп башташы биз үчүн маанилүү абал болуп эсептелет. Лейбництин монада теориясы боюнча ЖИ бул монаданын бир гана агрегаты катары эсептелет. ЖИнин аң-сезими адамдын монадасына жардамчы же жөлөк катары ролун аткарышы керек. Анткени монада теориясына жараша аң-сезим ички дүйнөдөн чыгат, ар бир монада өз байланышын Кудай монадасынан алат жана ал байланышты эч ким так жана даана түшүндүрүп бере албайт. Ал эми монаданын агрегаттары болсо физикалык дүйнөдөн таасирленет. Себеби адамдын аң-сезиминен санариптик аң-сезим күчтүү же жөндөмдүүлүгү жогору көрүнсө да, алган маалыматы анализге же эс-тутумга жатпайт. Негизги жана татаал болгон аң-сезим маселеси ушул себептен чечилбей келет. Санариптик аң-сезимди микро байланыш, программа же коддор аркылуу оңдоп өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү бар, башкача айтканда тышкы кийгилишүүдөн таасирленет жана өзгөрөт. Ал эми адамдын аң-сезими болсо ички ой-тутумдан чыгат жана ал ички себептин табышмагын азыркы күнгө чейин эч ким аягына чейин чечмелей элек. Мына ушундан улам да адамдын аң-сезими феноменалдык аң-сезим болуп эсептелет.

АДАБИЯТТАР

Аалиева Г.К., Ш.К.Аалиева, Н.К.Аалиева (2008) *Философия тарыхы: окуу китеби*. Бишкек.

Беркли Д. *Сочинения* Издательство «Мысль», 1978

Гоббс Т. *Левиафан* [перевод с английского А.Гутермана].- Москва: Издательство АСТ, 2021.-800 с.

Зинковский С.А (Мефодий иером.), Головина И.В. (2020) Монадология Готфрида Лейбница, философский персонализм и богословие личности. *Вестник Екатеринбургской духовной семинарии*. 4(32). с. 112-136.

Исаков Б.Б. (2016) *Көчмөндүк тушунугу*, Наука, Новые Технологии и Инновации Кыргызстана №10, 2016 с.200-202

Кант И. (2016) *Критика чистого разума*. пер. Н.Лосского. Москва.

Лейбниц Г.В. (2020) *Монадология*. пер. с фр. В. П. Преображенского, Ю. П. Бартнева. Москва: РИПОЛ классик.

Локк Д. *Опыт о человеческом разуме*. пер. А.Н.Савина – Москва: типо-лит. Т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1898 – XVI, 736 с.

Рассел Б. (2023) *История западной философии*. т. I-II. Москва: Издательство АСТ.

Сооронбаева Ч.К. (2016) *Философия: Лекциялар топтому*. Каракол.

Тетенков Н.Б. (2018) Понятие субъективности в «Монадологии» Г.В. Лейбница. *Вестник Сев. (Арктич.) федер. ун-та*. Сер.: Гуманит. и соц. науки. № 1. стр. 93–100.

Урманбетова Ж.К., Абдрасулов С.М. (2009) Истоки и тенденции развития кыргызской культуры. Бишкек: Илим, 2009.

Философия терминдеринин сөздүгү (ФТС) (2023) түз. Ж. Бөкөшов, Ж. урманбетова, Ү. Асанова, К. Эшенкулова, А. Бабатаев. Бишкек: “Кут-Бер”.

Философия энциклопедиялык окуу куралы (ФЭОК) (2004) башкы редактор Ү.А. Асанов. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.

Aristoteles (1996) *Metafizik*. Çev. A. Arslan. Istanbul: Sosyal Yayınları.

Arvan M. & Maley C.J. (2022) Panpsychism and AI consciousness. *Synthese*. 200(3), pp.1-22.

Bishop J.M. (2009) A Cognitive Computation Fallacy? Cognition, Computations and Panpsychism. *Springer Science+Business Media*. 1:221-233.

Brüntrup G. (2016) *Panpsychism: Contemporary Perspectives*.Oxford University Press.

Chalmers D.J. (1996) *The Conscious Mind in Search of a Fundamental Theory*. Oxford University Press.

Chalmers D.J. (2016a) Panpsychism and Panprotopsyism. *Panpsychism Contemporary Perspectives*. Eds. Brüntrup G, Jaskolla L. Oxford University Press. pp. 19-47.

Chalmers D.J. (2016b) The Combination Problem for Panpsychism. *Panpsychism Contemporary Perspectives*. Eds. Brüntrup G, Jaskolla L. Oxford University Press. pp. 179-214.

Demircioğlu E. (2021) *Makinedeki Hayalet: Zihin Felsefesine Giriş*, Ankara: Fol Kitap.

Goff Ph. (2017) *Consciousness and Fundamental Reality*. New York, USA: Oup Usa

Google *Что такое искусственный интеллект?* <https://aws.amazon.com/ru/what-is/artificial-intelligence/>

Google. 10 цитат из «Левифана» Томаса Гоббса <https://eksmo.ru/articles/10-tsitat-iz-leviafana-tomasa-gobbsa-ID5498488/> (последнее обновление 05 апреля, 2017)

Google. Forbes.ru Вечерова Е. Дизайнеры, чиновники, маркетологи: кто еще может скоро потерять работу из-за ИИ. <https://www.forbes.ru/tekhnologii/491761-dizajnery-cinovniki-marketologi-kto-ese-mozet-skoro-poterat-rabotu-iz-za-ii> (последнее обновление 30.06.2023)

Google. Муравьев А.Н. Джордж Беркли. <https://philosophiya.ru/George-Berkeley>

Greber D. (2009) *Leibniz: Body, Substance, Monad*, Oxford, GB: Oxford University Press.

Hammond A.L. (1969) *Ideas about Substance*. Baltimore, Maryland: the Johns Hopkins Press.

Leibniz G. W. (2004) *Discourse on Metaphysics*. Copyright © Jonathan Bennett.

Leibniz G.W. (1998) *Philosophical texts*. Edited and translated by R.S. Woolhouse and R. Francks. Oxford University Press.

Leibniz G.W. (2005) *Theodicy Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil* (EBook #17147)

Mørch H.H. (2019) Is the Integrated Information Theory of Consciousness Compatible with Russellian Panpsychism? *Erkenntnis*. 84(5). pp.1065-1085.

Ragland C.P. (2007) Descartes's Theodicy. *Religious Studies*. 43(2). pp. 125–144.

Skrbina D. (2017) *Panpsychism in the West / Revised edition*. | Cambridge, MA: The MIT Press, 2017.

Substance among other categories (2007) ed. by J. Hoffman & G.S. Rosenkrantz.
Cambridge, England: Cambridge University Press.

Tononi G, Koch C. (2015) Consciousness: Here, There and Everywhere? *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 370(1668)
<https://doi.org/10.1098/rstb.2014.0167>

Tononi G. (2008) Consciousness as Integrated Information: A Provisional Manifesto.
Biological Bulletin, 215, pp. 216-242. <http://dx.doi.org/10.2307/25470707>

Woolhouse, R.S. (2002) *Descartes, Spinoza, Leibniz: The Concept of Substance in Seventeenth Century Metaphysics*, Taylor & Francis e-Library.

РЕЗЮМЕ

ЖЕКЕ МААЛЫМАТ

Аты, фамилиясы Эмил Айбашов

Улуту Кыргыз

Туулган күнү, жери 06.06.1991, Ош

Тел: +996 709 666 651

E-mail 2150y11004@manas.edu.kg

БИЛИМИ

Даража	Берген уюм	Бүтүргөн күнү
Магистратура	Кыргыз-Түрк “Манас” университети, ЖОЖдон - кийинки билим берүү институту, Философия багыты	
Бакалавр	Кыргыз-Түрк “Манас” университети, 2015 Гуманитардык факультет, синхрондук котормо программасы	
Орто мектеп	Ага Хан мектеби, Ош, Кыргызстан	2009

ЧЕТ ТИЛДЕР

Англис тили, түрк тили

ПУБЛИКАЦИЯЛАР

Айбашов Э. (2025) Лейбництин философия тарыхындагы изи: монадология маселеси. *И. Арабаев атындагы КМУнун “Жарчысы”*. №1 (1). Бишкек.